

CISTERCIËNZERDOMEINEN TEN NOORDEN VAN GENT

Over hun ontstaan in de 13de eeuw,
hun lokalisatie, hun bestaan en
hun sociaaleconomische betekenis voor
de Gentse agglomeratie

Marie Christine Laleman

Inleiding

Deze bijdrage handelt over cisterciënzerdomeinen of zogenoemde uthoven die ten noorden van Gent in de 13de eeuw vorm kregen. Tot nog toe kregen ze in de Gentse historiografie nauwelijks aandacht. Ze kwamen meer pertinent in beeld naar aanleiding van het Project Winkel dat een overzicht beoogde van de verder te beheren archeologische en bouwhistorische sites in de Gentse deelgemeente Sint-Kruis-Winkel. De toen verzamelde, erg versnipperde gegevens, zowel uit nieuw bronnenonderzoek als uit bestaande publicaties, vormden de aanleiding voor bijkomend onderzoek waarbij de focus voornamelijk lag op de ruimere context waarin deze domeinen ontstonden¹. Twee aspecten zijn essentieel om het ontstaan en de vroege ontwikkeling van die domeinen beter in te schatten. Allereerst gaat het om de ontginningsinitiatieven die van de graven van Vlaanderen uitgingen en waarvan zij bepaalde 'onderdelen' aan abdijen, in het bijzonder cisterciënzerabdijen, uitbesteedden. In tweede instantie zijn die domeinen in te schrijven in een economische aanpak zoals die door de Orde van Cîteaux voor al haar stichtingen werd bepaald.

Om het verdere verhaal van de cisterciënzerdomeinen ten noorden van het stedelijke Gent in dat brede perspectief te kunnen vatten, worden zowel de grafelijke ontginningsbewegingen als de cisterciënzer economie in de eerste hoofdstukken

¹ Deze bijdrage bouwt verder op onderzoek dat door Stadsarcheologie Gent werd uitgevoerd en dat in samenwerking met het stadsarcheologische team werd gerealiseerd: Stadsarcheologie Gent, De Zwarte Doos, Dulle-Grietlaan 12, B-9050 Gentbrugge, stadsarcheologie@stad.gent. Met in het bijzonder dank aan Geert Vermeiren, Peter Steurbaut en Georges Antheunis.

bijkomend verduidelijkt. In de volgende hoofdstukken worden de drie cisterciënzerdomeinen die op het grondgebied van de huidige deelgemeente Sint-Kruis-Winkel te situeren zijn, nader toegelicht. Het gaat in essentie om een synthese van de gegevens die thans op basis van archeologische prospectie, geschreven bronnen en studie van kaartmateriaal ter beschikking zijn en die zo de basis kunnen vormen voor voortgezet onderzoek evenals voor een beter beheer van het archeologische en landschappelijke bodemarchief. De cisterciënzerdomeinen ten noorden van Gent vormden een niet onbelangrijke schakel in de ontginningen van turf, de fabricage van gebakken bouwproducten en het transport van zowel turf als baksteen naar het nevenliggende Gent. In dit verband is de betekenis van de cisterciënzer domeinen ten noorden van Gent niet los te koppelen van de Wase Baudelo-abdij. Hoewel deze economische aspecten in recente tijd al het onderwerp vormden van recent gepubliceerd onderzoek, worden ze in het laatste deel van deze bijdrage terug opgenomen. Er kunnen immers enkele nuances worden toegevoegd aan de betekenis van de ten noorden van Gent gelegen cisterciënzerdomeinen en de ontplooiing van de laatmiddeleeuwse baksteenarchitectuur in het Gentse.

De domeinen ten noorden van Gent, die het onderwerp vormen van deze bijdrage, werden opgericht door cisterciënzer abdijen. Monastieke instellingen zijn in Gent geen vreemde onderwerpen, zowel voor historische als voor archeologische en bouwkundige onderzoeksopdrachten. Bij tal van die projecten overstegen de resultaten de precieze plek van abdij of klooster en leidden ze tot de betekenis van de monastieke instelling in een ruimere politieke, sociaaleconomische of culturele context. Zo kan men bij het ontstaan en de vroege ontwikkeling van het stedelijke Gent niet om de twee kloosters heen die ten tijde van koning Dagobert I (602-638) door zendeling Amandus in het samenvloeiingsgebied van Schelde en Leie werden opgericht². Beide monasteria ontwikkelden zich vanaf de 10de eeuw verder als benedictijnenabdijen met een rol die Gent vaak ver oversteeg³. Ganda, of de Sint-Baafsabdij, werd in 1540 opgeheven voor een gebastioneerde versterking die in opdracht van keizer Karel V (1515-1555) tegen de stad werd opgetrokken. Blandinium of de latere Sint-Pietersabdij werd als één van de machtigste instellingen van Vlaanderen in de Franse tijd gesupprimeerd. Bij de kennis die over deze abdijen werd opgebouwd, horen ook domeinvorming en grondbezit dat in het Gentse of op verdere afstand van de eigenlijke abdij deel uitmaakte⁴. Dat het sur-

² Voor het meest recente overzicht zie: G. De Clercq en M.C. Laleman, 'Archeologie van de stedelijke ruimte', in M. Boone en G. Deneckere (red.), *Gent, stad van alle tijden*, Brussel Gent, 2010, pp. 18-49.

³ G. Declercq (red.), *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1997.

⁴ Zie onder meer: A. E. Verhulst, *De Sint-Baafsabdij en haar grondbezit (VIIe-XIVe eeuw)*, Brussel, 1958; A. Verhulst, 'Bezittingen en inkomsten van de Gentse abdijen', in G. Declercq (red.), *Ganda & Blandinium*, 1997, pp. 103-114.

plus van hun agrarische domeinen aan de basis lag van de bloeiende lakenhandel die Gent vanaf de 10de eeuw internationaal bekend maakte, is intussen eveneens ruim bekend⁵.

Door het overwicht van de aandacht voor deze benedictijnenabdijen zijn de andere Gentse monastieke instellingen wat op het tweede plan geraakt. Toch bracht een monografie over de norbertijnenabdij van Drongen deze premonstratenzerstichting, die ook pas in de Franse tijd werd opgeheven, opnieuw in de belangstelling⁶. Hetzelfde geldt voor de resultaten van recent historisch en archeologisch onderzoek over de Bijloke, veruit de best bekende van de Gentse cisterciënzerstichtingen⁷. Geregeld komen ook de andere abdijen van de Orde van Cîteaux, die in Gent aanwezig waren, even in beeld⁸. Baudelo, Nieuwenbos, Oost-Eeklo, Doornzele, Ter Hagen (Haeghen) worden echter vooral belicht als jongere stichtingen die hun stedelijke refuges na de 16de-eeuwse beeldenstormtijd tot volwaardige abdijcomplexen uitbouwden. Hun ontstaan en vroege ontwikkeling zijn echter buiten dat stedelijke Gent te zoeken. De Wase Baudelo (Boudelo) ontplooidde zich pas in Gent nadat de abdij in Klein-Sinaai was verwoest⁹. Nieuwenbos ontstond in 1215 in Lokeren¹⁰. Ter Hagen ontwikkelde zich uit een stichting van de gravinnen van Vlaanderen op een eilandje ten noorden van de Zeeuwse kust en werd in 1236 in de Orde van Cîteaux opgenomen¹¹. Met uitzondering van de Bijloke¹² komen bij deze monasteria nauwelijks gegevens voor over de vorming van hun grondbezit en de al dan niet economische impact voor Gent. En ook voor de Bijloke gaat het onder meer om recent gepubliceerd onderzoek zoals de mogelijke

⁵ Zie onder meer ook: A. Verhulst, 'La vie urbaine dans les anciens. Pays-Bas avant l'an mil', *Le Moyen Age*, Bruxelles, 2, 1986, pp. 185-210; A. Verhulst, 'La ville et son émergence en Flandre', in *Archéologie des villes dans le Nord-Ouest de l'Europe (VIIe-XIIIe siècle)*, Douai 1994, pp. 41-46; A. Verhulst, *The Rise of Cities in North-West Europe*, Cambridge, 1999; G. De Clercq en M.C. Laleman, *Archeologie*, 2010, pp. 40-41.

⁶ J. Decavele, J. De Maeyer, P. Quaghebeur en P. Trio (red.), *De Oude Abdij van Drongen, elfe eeuw geschiedenis*, Leuven, 2006.

⁷ Zie onder meer: M.C. Laleman (dir.), *Ontdek de Bijloke Gent. Geschiedenis Architectuur Cultuur*, Gent, 2014; L. ten Haaf, 'Administratieve organisatie en zelfbewustzijn in de abdij en het hospitaal van de Bijloke te Gent in de late middeleeuwen (eind 13de-14de eeuw)', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 68, (2014), pp. 59-93.

⁸ Zie onder meer: M. Pieteraerens, L. Robijns en G. Van Bockstaël, *Van Beaupré tot Zwijveke. Cisterciënzers in Oost-Vlaanderen (1200-1999)*, Gent, 1999.

⁹ Zie verder.

¹⁰ Zie verder.

¹¹ L. Cnockaert, 'De stichting der cisterciënzerinnenabdij Ter Hagen onder Axel (1236)', *Cîteaux*, (1958), pp. 121-131; L. Cnockaert, 'De cisterciënzerinnenabdij Ter Hagen', *Cîteaux*, (1960), pp. 27-38; M. Nuytens, 'Abbaye de Ter Hagen à Axel, Merelbeke et Gand', *Monasticon belge*, Liège, VII/3, (1980), pp. 461-472; M. Pieteraerens et alii, G., *Van Beaupré*, 1999, pp. 124-125.

¹² Zie onder meer: A. de Kraker, 'De Bijloke in Noordoost-Vlaanderen, haar grondbezit en de exploitatie daarvan in de Vier Ambachten, tussen 1200 en 1600', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLIX, (1995), pp. 175-195.

betrokkenheid bij de ontwikkeling van de baksteenarchitectuur in de Gentse regio¹³.

Zoals vermeld werd de meerderheid van de gegevens uit geschreven bronnen en publicaties samengebracht naar aanleiding van het zogenoemde Project Winkel. Op initiatief van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie (thans Gentse Vereniging voor Stad, Archeologie, Landschap en Monument of GVSALM) werkte een zeer verscheiden groep van vakspecialisten en geïnteresseerde buurtbewoners in de jaren 2001-2004 aan een overzicht van de geschiedenis en het historische patrimonium van de Gentse deelgemeente Sint-Kruis-Winkel¹⁴. De uiteindelijke bedoeling was een op kennis gebaseerd document opstellen voor een beter beheer van zowel het bodemarchief als het monumentale patrimonium, die in dit gebied beide onderhevig zijn aan een snelle erosie. Winkel is immers één van de noordelijke kanaalgemeenten die geprangd zitten in de industriële uitbreiding langsheen het kanaal Gent-Terneuzen. In 2000 had dezelfde vereniging al een gelijkaardig project afgerond voor de Prinsenhofwijk binnen de laatmiddeleeuwse begrenzing van Gent¹⁵. Met het Project Winkel wilden de initiatiefnemers de grenzen verleggen en nagaan in hoeverre een dergelijke opzet ook tot resultaten kon leiden voor een niet-stedelijk buitengebied. Er werd behoorlijk veel onderzoek verricht om nuttige gegevens te verzamelen als basis voor een samenvattend document. Hoewel die kennis grotendeels in niet gepubliceerde notities en data-overzichten bestaat¹⁶ en ook kon worden benut voor beheersopdrachten en culturele gebeurtenissen, kwam het nooit tot een volledige afronding. Diverse redenen kunnen daarvoor worden ingeroepen zoals de fragmentatie van de primaire bronnen, de verspreiding van de bronnen, de complexe ontstaan- en ontwikkelingsgeschiedenis van het deelgebied, de uitwerking als 'vrijtijdsbesteding' en het ontbreken van een stevige coördinatie. Het landelijke deelgebied, zo'n 25 kilometer van het centrum van Gent verwijderd, bleek ook een veel moeilijker opdracht dan een stedelijke zone waarover toch al meer studie en onderzoek was verricht. Dit blijkt ook in andere

¹³ M.C. Laleman en G. Stoops, 'Baksteengebruik in Vlaamse steden. Gent in de middeleeuwen', in: T. Coomans en H. van Royen (eds), *Medieval Brick Architecture in Flanders and Northern Europe: the question of the Cistercian Origin. Middeleeuwse baksteenarchitectuur in Vlaanderen en Noord-Europa*, (Novi monasterii 7), Koksijde, 2008, pp. 163-183.

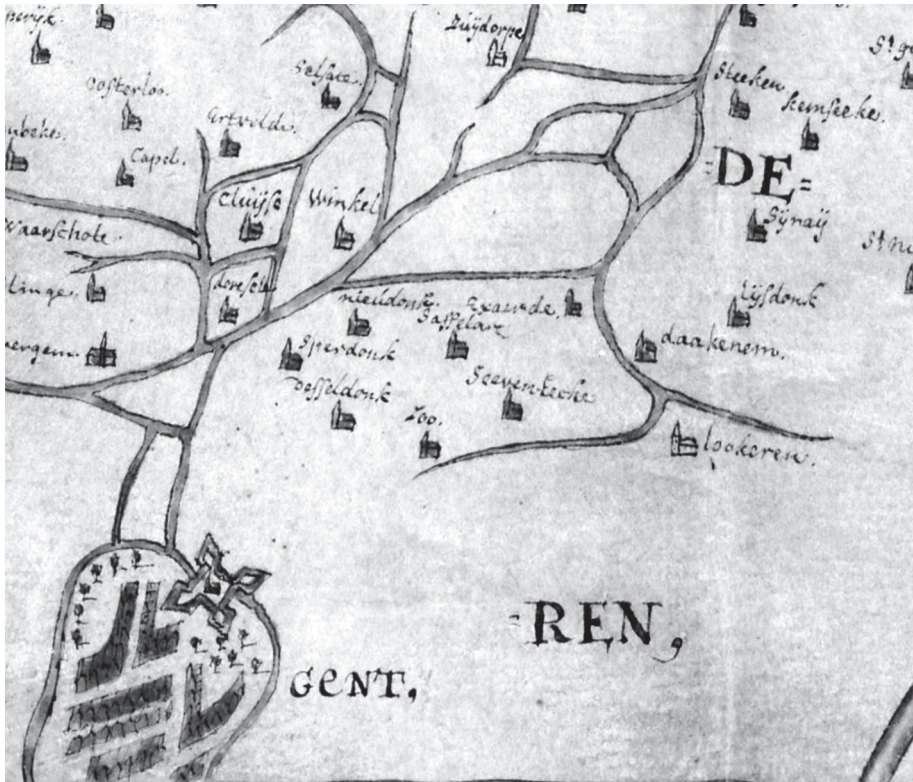
¹⁴ W. De Vuyst, G. Everaert, M.C. Laleman, D. Lievois en G. Vermeiren, 'Projectonderzoek in Sint-Kruis-Winkel (Gent, O.VI)', *Archaeologia Mediaevalis*, 26, (2003), pp. 31-32.

¹⁵ M.C. Laleman (dir.), *Het Prinselijk Hof ten Walle Gent*, Gent, 2000. Zie ook: M.C. Laleman, 'Het prinselijk Hof ten Walle in Gent: recent onderzoek en nieuwe inzichten', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LV, (2001), pp. 199-236; M.C. Laleman, 'Onderzoek in het Gentse Prinsenhof', *AVRA-Bulletin*, 4, (2003), pp. 21-34; M.C. Laleman en D. Lievois, 'Historische stapstenen in het Prinsenhof', in *'t Prinsenhof, een prinselijke buurt*, Gent, 2005, pp. 96-104.

¹⁶ Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie Gent, archieven Sint-Kruis-Winkel en Project Winkel.

maatschappelijke aspecten, niet in het minst bij het beheer van archeologisch patrimonium, landschap en monumentaal erfgoed.

Een belangrijk aantal gegevens die tijdens het Project Winkel werd verzameld, legde een bescheiden basis voor voortgezet onderzoek. Dit was onder meer het geval voor een hele reeks fragmentarische inlichtingen die verband hielden met cisterciënzer aanwezigheid op het grondgebied van het latere Winkel. Vier abdijen komen daarbij in beeld: Doornzele, Baudelo, Bijloke en Wevelgem. De nieuwe gegevens worden verder in deze bijdrage behandeld en tot synthese verwerkt.

Detail van het onderzoeksgebied naar de zogenoemde Dampierrekaart van het graafschap Vlaanderen, 1274, kopie van W. Tromp (Rijksarchief Gent, Kaarten en plannen nr. 812)

Grafelijke ontginningsorganisatie

Het ontstaan en de vroege ontwikkeling van de cisterciënzer domeinen ten noorden van Gent zijn gekoppeld aan grafelijke schenkingen die binnen de ruimere grafelijke ontginningsorganisatie te plaatsen zijn. Ze kaderen alle in de zogenoemde

ontginningen van onontgonnen gebied of wildernis, beter bekend als ‘woeste gronden’ of ‘woestenijen’ (ook *wostijne*, *wastine*, enz.)¹⁷. Deze systematisch georganiseerde landinname kende in de 13de eeuw een nieuwe elan, maar de eerste initiatieven waren enkele eeuwen ouder¹⁸. Vanaf de 9de eeuw waren bepaalde gebieden in het graafschap Vlaanderen nauwelijks bewoond. Langsheen de kust en aan de noordzijde van het graafschap, tussen Gent en de Westerschelde, domineerden bossen, heide en ‘woestenijen’ het algemene landschapsbeeld. Na de Noormannentijd kwamen die gebieden via het wildernisregaal grotendeels in handen van de graven van Vlaanderen¹⁹. Van bij het ontstaan van het graafschap werden er stukken grond geschonken aan abdijen om ze in cultuur om te zetten. Aanvankelijk waren dat vooral de benedictijnenabdijen van Sithiu bij Saint-Omer, evenals Ganda en Blandinium uit Gent. De schapen die ze er uitzetten leverden de wol die aan de basis lag van de vanaf de 10de eeuw internationaal bekende, bloeiende Vlaamse lakennijverheid. De strategie van de ontginningen verliep in verschillende bewegingen, die over meerdere eeuwen waren verspreid. Hebben daar actief toe bijgedragen: graaf Robrecht I de Fries (1071-1093), graaf Filips van de Elzas (1168-1191) en graaf Boudewijn IX (1198-2005), en zeker de gravinnen Johanna (1205-1244) en Margaretha van Vlaanderen (1244-1279). In enkele gevallen finaliseerde graaf Gwijde van Dampierre (1278-1305) de door zijn moeder aangezette initiatieven. Het was ook Filips van de Elzas die de Gentse Sint-Pietersabdij (Blandinium) nog met oorkonden van 1154 en 1199 bedacht om gronden ‘in cultuur te brengen’.

Voor de in de 13de eeuw aan cisterciënzerabdijen geschonken gronden kunnen diverse redenen worden ingeroepen. Er was bij de graven van Vlaanderen nood aan financiële middelen om hun gezag duurzaam te consolideren, niet alleen in de grensgebieden, maar eveneens ten opzichte van de bloeiende handelscentra in hun graafschap. Hoe de problemen oplossen van een steeds groeiende menigte die werd aangetrokken door de door lakennijverheid en handel rijk geworden stedelijke centra? Hoe de problemen oplossen van huisvesting, voeding, werk en sociale organisatie? Hoe omgaan met een demografische explosie zonder het fragiele evenwicht tussen grafelijk bestuur en steden in gevaar te brengen? Met het ontginnen van bossen en wildernis, met het creëren van nieuwe werk- en woongelegenheden (*new settlements* in de meest ruime betekenis) en met het remediëren van de voedingsvragen hoopten de graven wellicht een deel van de problemen te beperken en konden zij bijkomende inkomsten genereren. Laten we onderstrepen dat het niet enkel

¹⁷ A. Verhulst, *Landschap en landbouw in middeleeuws Vlaanderen*, Brussel, 1995.

¹⁸ Zie ook: P. Crombé en D. Herremans, *De Schelde, stroom in verandering*, Gent, 2017, p. 131.

¹⁹ J. Van Acker, ‘Abdijen in de middeleeuwse kustvlakte’, *Vlaanderen*, 49, (2000), pp. 143-147.

om cisterciënzerstichtingen ging. Ook het Sint-Janshospitaal in Brugge bijvoorbeeld kreeg een dergelijke rol toebedeeld²⁰. Her en der participeerden voorts edelen en vermogende burgers uit onder meer Brugge en Gent in het ontginnen van wildernis. Aanvankelijk ontvingen de graven van Vlaanderen enkel cijnzen voor de door hen geschonken gronden of gebieden²¹. Maar vanaf de 13de eeuw, toen de financiële noden indringender werden, werden de terreinen steeds meer verkocht. Dit maakte het vooral voor de begoede stedelingen makkelijker om bezit te verwerven en er economische bedrijvigheden op te zetten²². In het bijzonder onder graaf Gwijde van Dampierre was de verkoopprocedure zeer in²³. Zo is voor Gent bekend dat erfgerechtigde lieden of leden van die elite Gentse groep buitengebied in eigendom hadden waar allerhande activiteiten werden georganiseerd. Symbolisch betekende dit een toppunt van hun sociaaleconomische ontplooiing²⁴.

De beide Gentse monasteria van Blandinium en Ganda hadden bezittingen ten noorden van Gent, in het gebied dat later Winkel zou worden. Het bezit van Ganda of de Sint-Baafsabdij ten noorden en ten noordoosten van Gent, zoals het tot stand kwam in de periode van de 7de tot de 9de eeuw, is vrij goed bekend²⁵. Een deel van deze bezittingen raakte de abdij kwijt na de Noormanneninvallen en werd haar naderhand niet gerestitueerd. Samen met andere gronden kwam een belangrijk deel van het gebied ten noorden van Gent vanaf eind 9de eeuw in handen van de graven van Vlaanderen. Dit was een gevolg van het zogenoemde wildernisregaal (*bona vacantia* of het recht op 'leeg' land) waarbij de heren, in dit geval de graven van Vlaanderen, zich bezit konden toe-eigenen waarvan de landheren niet meer bekend of afwezig waren. Ook voor Winkel is dit een bekend gegeven, want het is

²⁰ Zie: L. Vervaet, 'Het laatmiddeleeuwse domeinbeheer van het Sint-Janshospitaal van Brugge in Zeeuws-Vlaanderen', *De Duinen*, (Novi Monasterii 11), Koksijde, 2011, pp. 155-164.

²¹ A. Verhulst, *Landschap*, 1995, p. 100.

²² D. Nicholas, *Town and countryside: social, economic and political tensions in fourteenth century Flanders*, Bruges, 1971, p. 279 e.v.; M. Boone, 'Les villes en Flandre et leurs campagnes. Etat de la question et pistes de recherches', in *I Paesaggi Agrari d'Europa (Secoli XIII-XV)*, Roma, pp. 528-529. Zie ook: P. Stabel, 'Het grondbezit van stedelingen op het platteland. Enkele bedenkingen bij het onderzoek in het graafschap Vlaanderen in de late middeleeuwen', *Handelingen van de geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde*, 42, (2005), pp. 11-30.

²³ Bij onderzoek naar de financiële politiek van de Bourgondische hertogen vanaf 1384 werd op gelijkaardige 'démarches' gewezen. Zie: M. Boone, 'Mon dit seigneur y a bien peu du sien': revenus domaniaux et relations sociales à travers les enquêtes concernant la question des 'moeres' ducaux dans les Quatre-Métiers (1424-1425)', in: J.M. Duvosquel en E. Thoen, *Peasants and townsmen in medieval Europe. Studia in honorem Adriiaan Verhulst*, Ghent, 1995, pp. 583-602; M. Boone, 'Twee enquêtes over het beheer van de grafelijke moergronden in de Vier Ambachten (1424-1425)', *Bulletin Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CLXI, (1995), pp. 227-277.

²⁴ Zie onder meer: F. Blockmans, *Het Gentse stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen - 's Gravenhage, 1938.

²⁵ A. E. Verhulst, *De Sint-Baafsabdij*, pp. 103-114; E. Deschepper, 'Een historisch-archeologisch onderzoek naar middeleeuwse landelijke bewoning rond Gent', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 70, (2016), pp. 3-46.

via de graven van Vlaanderen dat cisterciënzerabdijen er in het bezit komen van grondeigendom en rechten. Vooral de initiatieven van gravin Johanna van Vlaanderen/Constantinopel (1205-1244) hebben de ontwikkeling van de meeste woeste gronden of *wastinen* ten noorden van Gent beïnvloed. Daarvoor schakelde zij die abdijen in.

In deze bijdrage valt de focus op de rol van de cisterciënzerstichtingen bij het ontstaan en de middeleeuwse ontwikkeling van Winkel. Bestuurlijk heeft Winkel zich afgesplitst van Assenede. Samen met Boekhoute, Axel en Hulst was Assenede één van de Vier Ambachten. Dit was zowel een geografisch afgebakend gebied, een bestuurlijke entiteit als een juridische omschrijving. De Vier Ambachten waren een onderdeel van de kasselrij van de Oudburg die vanuit het Gravensteen werd bestuurd. In 1242 verleende gravin Johanna de Vier Ambachten een keure waarin de rechten en de plichten van de bewoners binnen dat gebied werden bepaald. Men neemt echter aan dat deze keure een ouder document uit de 12de eeuw hernam²⁶.

De cisterciënzerdomeinen ten noorden van Gent, die het onderwerp van deze bijdrage vormen, danken alle hun ontstaan aan schenkingen van de grafelijke familie. Deze donaties kaderen, zoals al vermeld, in een veel ruimere politiek binnen het graafschap²⁷. De graven van Vlaanderen uit de dynastieën van Constantinopel en van Dampierre waren grote schenkersfiguren van verschillende cisterciënzerabdijen. Ofwel waren zij betrokken bij de oprichting, ofwel droegen zij door giften van gronden of andere voordelen bij tot de leefbaarheid van deze stichtingen, voornamelijk gemeenschappen van monialen²⁸, maar niet uitsluitend en ook niet enkel abdijen van de Orde van Cîteaux. Verschillende leden van de grafelijke familie kozen ook een cisterciënzerkerk als laatste rustplaats²⁹. Vooral de monialenabdijen van Flines en Marquette (huidige Noord-Frankrijk) genoten de voorkeur en groeiden bijna uit tot grafelijke necropolen door het grote aantal grafelijke bijzettingen. In Marquette waren dit onder meer Ferrand van Portugal (+ 1233), Johanna van Vlaanderen/Constantinopel (+ 1244) en hun vroeg overleden minderjarige doch-

²⁶ A.M.J. de Kraker, H. van Royen en M.E.E. De Smet, *Over den vier Ambachten*. 750 jaar keure, 500 jaar Graaf Jansdijk, Kloosterzande, 1993.

²⁷ Zie ook: C. Hoffman Berman, 'Fashions in Monastic Patronage. The Popularity of Supporting Abbeys for Women in Thirteenth Century Northern France', *Proceedings of the Western Society for French History*, 17, (1990), pp. 36-45.

²⁸ Zie ook: J.M. Canivez, *L'Ordre de Cîteaux en Belgique des origines (1132) au XXe siècle*, Forges-lez-Chimay, 1926; T. Ploegaerts, *Les moniales de l'Ordre de Cîteaux dans les Pays-Bas méridionaux*, Westmalle, 1936, 2 vol.

²⁹ M. Boone, 'Construire la mémoire d'outre-tombe: les comtes de Flandre, leurs successeurs bourguignons et leurs proches sous les dalles funéraires', in E. Crouzet-Pavan en J.C. Maire Vigueur, *L'art au service du prince. Paradigme italien, expériences européennes (vers 1250-vers 1500)*, Roma, 2015, pp. 65-68.

ter Marie, evenals Guillaume III van Dampierre (+ 1251). In Flines³⁰ vonden Guillaume II (Willem II) van Dampierre (+ 1231), Margaretha van Vlaanderen/Constantinopel (+ 1280), Gwijde van Dampierre (+ 1305) en zijn eerste echtgenote Mathilde van Béthune (+ 1263), Robrecht III van Béthune (+ 1322) en zijn echtgenote Blanche van Anjou een laatste rustplaats. Laten we ook vermelden dat hun voorgangers, graaf Filip van de Elzas, die in 1191 bij Acre overleed, en zijn echtgenote Mathilde van Portugal (+ 1218) in de abdijkerk van Cîteaux werden bijgezet, in een kapel die zij zelf hadden laten oprichten. Het onderzoek met betrekking tot de abdij van Vaucelles toonde voorts aan hoe de gravinnen Johanna en Margaretha van Vlaanderen de monastieke instellingen inzetten in hun politiek van landinname en voor de transformatie van ‘woestenijen’ naar bruikbare en bewoonbare oppervlakte³¹.

Cisterciënzerdomeinen

Het archeologisch-historisch onderzoek ten noorden van Gent bracht gegevens aan het licht over het in cultuur brengen van niet bebouwde gronden via de economische organisatie van cisterciënzer stichtingen. Hoewel die economische aanpak in algemene lijnen al eerder bekend was, gaat de recente kennisopbouw verder dan dat. In overzichtswerken over cisterciënzers gaat men doorgaans uitgebreid in op de stichting, de plaats van deze abdijen binnen een hervormingsbeweging die dicht bij de oorspronkelijke *Regula Benedicti* aanleunt, de rol van Bernard van Clairvaux, de organisatie met een moeder- en vier dochterabdijen en de snelle verspreiding in de 12de en de 13de eeuw. Het aantal publicaties dat het niveau van een summier abdijbeschrijving overschrijdt, is voor onze gebieden relatief beperkt. Lange tijd had men, net zoals voor andere nederzettingvormen, ook alleen oog voor de *architectura maior*, het overgebleven monumentale patrimonium van kerken, soms kloosters en bij uitzondering een aantal andere grote gebouwen. De schuren van Ter Doest (Lissewege, West-Vlaanderen) en La Ramée (Jauchette, Waals-Brabant) behoren tot de uitzonderingen in die laatste categorie. Vooral

³⁰ Zie ook: M. Heddebaut, ‘Feue l’abbaye de Flines, un site nu de 14 hectares’, in *Cîteaux 1098-1998. L’apogée cistercienne*, Dijon, 1997, pp. 92-95.

³¹ S. Lebecq, ‘Vaucelles et la terre aux XIIe-XIVe siècles. Contributions à l’histoire foncière des cisterciens en Picardie du Nord’, in E. Mornet (éd.), *Campagnes médiévales: l’homme et son espace. Etudes offertes à Robert Fossier*, (Publications de la Sorbonne. Histoire ancienne et médiévale 31), Paris, 1995, pp. 563-572; E.L. Jordan, ‘Patronage, Prayers and Polders. Assessing Cistercian Foundations in Thirteenth-Century Flanders and Hainaut’, *Cîteaux. Commentarii Cistercienses*, 53, (2002), pp. 99-125; E.L. Jordan, ‘Gender Concerns. Monks, Nuns and Patronage of the Cistercian Order in Thirteenth Century Flanders and Hainaut’, *Speculum*, 87, (2012), pp. 62-94; K.E. Salzer, *Vaucelles Abbey. Social, Political and Ecclesiastical Relationships in the Borderland Region of the Cambrésis, 1131-1300*, Turnhout, 2017, pp. 165-167.

sinds het midden van de 20ste eeuw heeft men via opgravingen een beter inzicht proberen te krijgen in de ontwikkelingsgeschiedenis van een aantal cisterciënzerabdijen met nog weinig overgebleven relictten zoals Koksijde³² (West-Vlaanderen) en Clairefontaine³³ (Luxemburg). Onderzoeksprojecten die de kennis uit alle disciplines proberen te verzamelen en gegevens uit archeologisch onderzoek, bouwarcheologie, geschreven bronnen en beeldmateriaal samenvatten, werden voorts onder meer gerealiseerd voor de Gentse Bijloke³⁴ en voor Villers-en-Brabant (Villers-la-Ville)³⁵.

Bij de studie van de Orde van Cîteaux of van abdijen die van deze organisatie deel uitmaakten, was de aandacht voor de domeinen, zoals vermeld, tot nog toe eerder beperkt. Uitzondering zijn de passages die stevast in elk overzichtswerk worden gewijd aan de economische organisatie die het succes van de Orde van Cîteaux in de 12de en de 13de eeuw mee bepaalde³⁶. In *concreto* ging het om het belang van de lekenbroeders of *conversi* (conversen) die onder meer voor de landbouwactiviteiten en de ambachtelijke taken binnen elke abdij, een onafhankelijke en zelfbedruipende organisatie, instonden. De *conversi* werden ingezet zowel bij de directe uitbating van de abdij als bij de verder afgelegen domeinen die in die periode als *grangiae*, rondom een monumentale schuur, werden uitgebouwd. Zo beschikte de moederabdij van Cîteaux over twintig *grangiae*, die van het Noord-Franse Vaucelles over zeventien *grangiae*³⁷. *Grangiae* waren enkel mogelijk bij een geconsolideerd domein. Bij het ontstaan kregen de monastieke instellingen allerlei giften om in het levensonderhoud van hun communautiteit te kunnen voorzien. Daartoe behoorden ook gronden, met de eraan gekoppelde rechten. Wanneer heel wat grondgiften een aaneengesloten gebied vormden, of als die met bijkomende aankopen konden worden samengevoegd, dan was een directe uitbating via het *grangiae*-systeem mogelijk en droeg dit bij tot de bloei van de monastieke instellingen, zeker in de 12de en de 13de eeuw. Een voorbeeld van een dergelijke consolide-

³² Zie onder meer: A. Lehouck en J. Van Acker, 'Begravingen in de cisterciënzerabdij Ten Duinen in Koksijde (12de-16de eeuw)', *Jaarboek Abdijmuseum Ten Duinen*, (Novi Monasterii 15), Koksijde, 2015, pp. 7-16.

³³ Zie onder meer: R. Budd, J. De Meulemeester en C. Larbalestrier, 'Arlon/Autelbas: l'abbaye cistercienne de moniales à Clairefontaine', *Chronique de l'archéologie wallonne*, Namur, 12, (2004), pp. 181-187; J. De Meulemeester, C. Larbalestrier en J.M. Poisson, 'Arlon/Autelbas: l'abbaye cistercienne de moniales à Clairefontaine', *Chronique de l'archéologie wallonne*, Namur, 13, (2006), pp. 210-215.

³⁴ Zie hoger.

³⁵ T. Coomans, *L'abbaye de Villers-en-Brabant. Construction, configuration et signification d'une abbaye cistercienne gothique*, Bruxelles, 2000.

³⁶ Zie onder meer: B. Chauvin, 'Economie cistercienne ou économie des cisterciens?' in *Cîteaux 1098-1998. L'apogée cistercienne*, (Les dossiers de l'archéologie 229), Dijon, 1997, pp. 62-69.

³⁷ K.E. Salzer, *Vaucelles Abbey*, 2017, p. 107.

ring van grondgiften werd meer concreet vastgesteld bij de abdij van Chaâlis³⁸. Wanneer het om verspreide grondgiften ging, dan kon een cisterciënzerabdij daar geen voordeel uithalen met het systeem van rechtstreekse uitbating. Bij recent onderzoek naar het domein van de abdij van Vaucelles (thans Noord-Frankrijk) stelde men vast dat er in *the agricultural holding* zoals het wordt omschreven, drie begrippen zijn die in de 13de-eeuwse bronnen simultaan voorkomen, namelijk *grangia* of het rond een schuur opgebouwde domein, *curtis* of uithof en *domus*, waarmee de abdij zelf werd aangeduid³⁹.

Archeologisch onderzoek in Nederland ziet in de ontginningsvorm vanuit een hof of *curtis* een uitloper van de Frankische organisatie. In dit domaniale stelsel is er immers sprake van een territoriale eenheid, de *curtis* of het hof met een leidende hoofdhoeve en mogelijk ook een aantal afhankelijke hoeven of *mansiones*, centraal binnen een domein dat meerdere honderden tot meer dan duizend hectaren kan omvatten. De opbrengsten worden gezamenlijk verzameld en beheerd. Bij bewaarde middeleeuwse voorbeelden zoals het Hof van Delft, een ontginningshoeve van de graven van Holland, treft men bij de *curtis* een grote (tienden)schuur aan⁴⁰. Zoals ook in Vlaanderen stootten de graven van Holland snel 'hofland' af door schenkingen aan religieuze instellingen, verlening aan edellieden of verkoop aan vrije lieden. Bij archeologisch onderzoek op sites die geen lange post-middeleeuwse bebouwing kenden, vindt men patronen van de ontginningen terug in het landschap, evenals sporen van omgrachting, perceleringen en soms de ophogingen van de bebouwde plaatsen. Van de middeleeuwse gebouwen zelf worden doorgaans geen sporen meer teruggevonden omdat de houten structuren waarschijnlijk ondiep waren gefundeerd. Kuilen, waterputten en greppels of andere dieper ingegraven sporen leggen soms wel nog een bescheiden getuigenis af van de intense ontginningen die in de 12de of de 13de eeuw plaats vonden.

Meer recente studies⁴¹ beklemtonen het onderscheid tussen die eerste eeuwen van de cisterciënzerorde waarbij de *conversi* inderdaad een hoofdrol vervulden en de latere evolutie waarbij de abdijen zich genoodzaakt zagen een beroep te doen op loonarbeiders of hun domein in handen te geven van boeren om alle landbouwtaken te kunnen uitvoeren. Het teruglopend aantal *conversi* speelde daarin mee, maar ook de grootte of het aantal domeinen waarover een abdij beschikte en de ligging

³⁸ C. Higounet, *La grange de Vaulerent: structure et exploitation d'un terroir cistercien de la plaine de France (XIIe-XIVe siècle)*, (Les hommes et la terre 10), Paris, 1965; zie ook: K.E. Salzer, *Vaucelles Abbey*, 2017, p. 105.

³⁹ K.E. Salzer, *Vaucelles Abbey*, 2017, pp. 100-101.

⁴⁰ E.J. Bult, 'De Hof van Delft', *Westerheem*, (2014), pp. 126-159.

⁴¹ Zie onder meer: K.E. Salzer, *Vaucelles Abbey*, 2017. Zie ook: M. Pacaut, 'Fragilisation et sclérose', in Cîteaux 1098-1998. *L'apogée cistercienne*, Dijon, 1997, pp. 128-131.

ervan ten opzichte van die monastieke instellingen. Bij verschillende bestudeerde abdijen deden er zich al verschuivingen in de uitbating voor vanaf de tweede helft van de 13de eeuw. Verder naar de latere middeleeuwen toe werden steeds meer domeinen opgedeeld in *tenures* of hoeven die in opdracht van de abdijs en voor die abdijs werkten. Mutaties in de economische ontwikkelingen noopten de instellingen van de Orde van Cîteaux immers om ook steeds meer deel uit te maken van markt gebonden processen, hun producten te koop aan te bieden en de inkomsten te benutten voor noodzakelijke aankopen. Voorts eisten ook oorlogsomstandigheden, overstromingen, misoogsten en epidemieën eveneens hun tol bij de uitbating van heel wat cisterciënzerdomeinen. Al deze ontwikkelingen zijn ook te volgen via de *Statuta* of de neerslag van de besluitvorming bij het jaarlijkse algemene kapittel van de Orde van Cîteaux⁴².

Indien abdijsdomeinen van de Orde van Cîteaux al werden doorgelicht, dan ging het voornamelijk om monnikeninstellingen waarbij de organisatie met *conversi* duidelijk te traceren is. In de meeste overzichten met betrekking tot de economische aspecten van de cisterciënzerstichtingen wordt de pioniersrol van de monniken beklemtoond⁴³. Daarbij wordt er dan stevast verwezen naar hun kennis en werkkraft inzake ontginningen, uitvening en uitzonderlijk voor ambachtelijke activiteiten zoals het vervaardigen van bakstenen en andere grofkeramische producten⁴⁴. Maar hoe zat dit bij de monialeninstellingen en hun domeinen? En hoe zit het in deze context met de zogenoemde pioniersrol van de monialen? Heel wat te ontgonnen gebied werd immers aan monialenabdijen geschonken met de opdracht dit in cultuurgronden om te zetten. De cisterciënzerinnen kenden ook een organisatie met *conversae*, maar in hoeverre runden zij zelfstandig de landbouwuitbatingen van hun abdijs of welke rol hadden monniken en *conversi* bij deze domeinen? Het zijn aspecten die tot nog toe slechts bij uitzondering in beeld kwamen⁴⁵. Eén van die bestudeerde uitzonderingen is de monialenabdijs van Nonenque die in 1275 beschikte over zeven *grangiae*, die door lekenbroeders werden gerund. Als reden daarvoor verwijst men naar de strikte ordevoorschriften voor monialen die de eigenlijke abdijs niet mochten verlaten⁴⁶. De cisterciënzer domeinen op het grondgebied van het latere Winkel ontstonden vanuit monialenstichtingen en dus

⁴² J.M. Canivez, *Statuta capitulorum generalium ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*, Lovanium, 1933-1941, 8 vol.

⁴³ B. Chauvin, *Economie*, 1977, p. 63.

⁴⁴ T. Coomans en H. van Royen (eds), *Medieval Brick Architecture*, 2008.

⁴⁵ G. Bourgeois, 'Les granges et l'économie de l'abbaye de Nonenque au moyen âge', *Cîteaux. Commentarii Cistercienses*, 24, (1973), pp. 139-160.

⁴⁶ G. Bourgeois, *Les granges*, 1973, p. 151. Zie ook: K.E. Salzer, *Vaucelles Abbey*. 2017, p. 107.

leek het ook interessant om na te gaan of het bescheiden bronnenarsenaal op de gestelde vragen enig antwoord zou kunnen bieden.

De meeste studies met betrekking tot de cisterciënzerdomeinen zijn gebaseerd op historisch bronnenmateriaal. Eerder uitzonderlijk zijn de pogingen om die historische realiteit materieel in kaart te brengen en nog zeldzamer is de behandeling van de materiële erfenis zoals littekens in het landschap of gebouwen⁴⁷. Dit geldt trouwens niet alleen voor de cisterciënzerdomeinen, maar ook voor tal van andere vormen van rurale nederzettingen. De gebouwrelicten – zo die nog de eeuwen overleefd hebben – onderscheiden zich niet altijd van andere hoeves en beperken zich tot een klein gedeelte van het domein waar soms ook landschapslittekens of sporen van bodemgebruik enige duiding kunnen geven over de ontwikkeling in de middeleeuwen en later. In zoverre bekend, werd een dergelijk domein nog nooit exhaustief aan een archeologisch onderzoek onderworpen. En bij het ontbreken aan voldoende kennis, is er dus ook geen aangepast archeologisch beheer.

En toch valt het op dat er nog steeds ontzettend weinig bekend is over dienstgebouwen en al vrijwel helemaal niets over uithoven. Daarvoor kunnen verschillende redenen worden opgegeven: het gebrek aan belangstelling voor wat nog altijd wordt aanzien als secundaire gebouwen, de visie dat hoeven van cisterciënzerabdijen wellicht en zeker vanaf de 14de eeuw zich niet meer onderscheidden van andere hoeven, de gescheiden werkgebieden van verschillende onderzoekdisciplines, en zo meer. Wanneer men niet weet dat dergelijke uithoven bestonden, waar ze te lokaliseren zijn en hoe ze zich ontwikkeld hebben, dan wordt hun betekenis ook niet onderkend en worden ze niet in onderzoeksprogramma's opgenomen of omwille van hun intrinsieke waarde beschermd. Dit is dan ook de realiteit van de vele abdijhoeven die zich op het grondgebied van het huidige Winkel hebben bevonden. Geen enkele is gelegen in een zone die archeologisch of monumentaal enige bescherming geniet. Dit betekent ook dat alle mogelijke relicten – in landschap, gebouwen of als bodemarchief – onherroepelijk tot verdwijnen zonder onderzoek gedoemd zijn en dat binnen de komende decennia een stuk verleden van deze deelzone ten noorden van Gent zonder minimale kennisopbouw volledig zal uitgewist zijn. Het voorbeeld van het deelgebied ten noorden van Gent kan naar de Vlaamse regio worden uitgebreid. In bepaalde streken zoals Brabant en Wallonië, evenals in Frankrijk werd al de alarmklok geluid omdat het vooral het

⁴⁷ Zie bijvoorbeeld: F. Blary, *Le domaine de Chaalis XIIe-XIVe siècles. Approches archéologiques des établissements agricoles et industriels d'une abbaye cistercienne*, (Mémoires de la Section d'Archéologie et d'Histoire de l'Art 3), Paris 1989.

economische verleden van de middeleeuwse cisterciënzerbeweging in de toekomst wellicht niet meer zal kunnen worden onderzocht⁴⁸.

De Bijloke en Rostijne

Bij de stichting van de cisterciënzerinnenabdij Ten Bossche (Onze-Lieve-Vrouw ten Bos) in Lokeren, in 1215, schonk gravin Johanna een aantal bunder⁴⁹ *wastine* op de plek Rostijne (Rostyne, Rostine), een toponiem binnen de grenzen van het latere Winkel, dat in 16de-eeuwse en latere bronnen nog verschijnt, ook als *ter ostyne* of *ter wostyne*. Korte tijd na de schenking ontstond een *curtis* of uithof. Vanuit dit uitbatingencentrum werden in de omgeving gronden ontgonnen, in cultuur gebracht en verder uitgebaat door kleinere hoeven die van de *curtis* afhankelijk waren. Bij de oprichting van de Bijloke, die in 1228 als nieuwe monastieke instelling naast het toenmalige Gent werd opgericht, werden de goederen van Ten Bossche over beide monialenstichtingen verdeeld⁵⁰. Bij die verdeling kreeg de Bijloke een aantal bezittingen in de *parochia de Hasnede*, in de parochie van Assenede⁵¹. Daarbij blijkt de al vermelde *curtis* Rostijne te behoren.

Een aantal details over de samenstelling en de opbouw van het Bijlokebezit worden voorts aangereikt door een overzicht dat door abdis Elisabeth uten Hove (1229-1230-1249) in 1234 werd opgemaakt⁵². Onder de *curtis* ressorteerden toen *wastine*, moergrond en een gaver (een type meers). In de opsomming van 1234 zit ook zowat 150 bunder *wastine* met de naam *Wittoc wastine* en waarop aanvanke-lijk cijns was verschuldigd. Dit bezit was in 1227 door graaf Ferrand en gravin Johanna overgedragen aan de abdij van Ten Bossche⁵³. Het maakte deel uit van de

⁴⁸ T. Coomans, 'Mellement in Thorembais, oud Cisterciënzer landgoed in Waals-Brabant', *De Woonstede door de eeuwen heen*, 108, (1995), pp. 2-17.

⁴⁹ Een bunder is een vroegere eenheid van grondoppervlakte. De omvang van een bunder verschilt van streek tot streek. Voor de gebieden van de Kasselrij van de Oudburg en het Land van Waas zou een bunder ongeveer 1.34 hectare omvatten.

⁵⁰ Ten Bossche werd opgericht in 1215 en verhuisde in 1246 naar Heusden: zie M. Pieteraerens *et alii*, *Van Beaupré*, 1999, pp. 102-107; V. Debonne, 'Broeders, burgers en ridders. Op zoek naar de oorsprong van baksteen in middeleeuws Gent', in K. De Grootte en A. Eryvynck (red.), *Gentse geschiedenissen ofte, nieuwe historien uit de oudheid der stad en illustere plaatsen omtrent Gent*, Gent, 2017, pp. 186-187. Voor de historische ontwikkeling en de overgang van Ten Bos naar Bijloke, zie: J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, Gent, 1929-1930; C. Vleeschouwers, 'Het beheer van het O.-V.-Vrouw hospitaal te Gent en de stichting van de cisterciënzerinnenabdijs O.-L.-Vrouw ten Bos (1215) en Bijloke (1228) door uten Hove's', *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, IX, (1971), pp. 13-34; G. Van Acker, 'Abbaye de la Byloke', *Monasticon Belge*, Liège, VII/3, (1980), pp. 329-354; C. Vleeschouwers, 'Abbaye de Notre-Dame-au-Bois à Lokeren, puis de Nieuwenbos à Heusden et ensuite à Gand', in *Monasticon belge*, Liège, VIII/3, (1980), pp. 379-436; A de Kraker, *De Bijloke*, 1995, p. 177.

⁵¹ J. B. Lavaut, *Inventaire des archives de l'abbaye de la Byloke 1164-1806*, Gand, 1881, p. 306. De situering in de parochie van Assenede is logisch omdat de parochie Winkel dan nog niet bestond.

⁵² J. Walters, *Geschiedenis*, II, 1930, pp. 287-289.

⁵³ J. Walters, *Geschiedenis*, II, 1930, pp. 245-246, p. 249 en pp. 311-312.

voormalige bezittingen van het door Everdeus Wittocx opgerichte hospitaal in Gent dat na een brand niet werd heropgebouwd. Met grafelijke tussenkomst werden de goederen van dit hospitaal overgedragen aan het door de uten Hove's opgerichte hospitaal waarvan beheer en zorg eerst aan de abdij van Ten Bossche en na verhuis naar de Bijloke aan de monialenabdij daar werden toevertrouwd. Behalve onbebouwde gronden of *wastines* en moeren behoorde eveneens een omwald bebouwd goed bij de bezittingen, althans volgens een omschrijving van 1239. Ook op basis van duidingen zoals tussen Haghe en Trist is dit omwalde goed te identificeren met de *curtis* Rostijne. Bij de bevestiging van de Bijlokebezittingen in dit gebied door gravin Margeretha, in 1246, bevat de opsomming in *parochia de Hasnede curtem inter Haghen et Trist*, met *wastine*, moergronden, erfgronden en tienden⁵⁴.

Aan de hand van prospecties, archeologische gegevens, geschreven bronnen⁵⁵ en historisch kaartmateriaal⁵⁶ kon de nederzetting Rostijne worden gelokaliseerd, vandaag te midden van het bedrijf Arcelor Mittal. Toen de Bijloke in het bezit kwam van deze gronden stonden ze bekend als *wostynen* (wildernis, ongebruikte gronden). Archeologisch onderzoek wees wel uit dat er vroeger, meer bepaald in de Metaaltijden, wellicht in de 5de eeuw voor onze jaartelling, bewoning was geweest⁵⁷, maar tot nog toe zijn er geen gegevens voor een continue menselijke aanwezigheid tot aan de domeinvorming van de Bijloke.

In 1239 wordt Rostijne omschreven als een omwalde site: *curtis in parrochia de Hasnede inter Haghe et Trist cum fossatis et omnibus edificiiis suis, continens in wastinis circiter ducenta sexaginta et octo bonaria et in moro triginta quatuor bonaria*⁵⁸. Samen met drie andere hoeven bevond de centrale hoeve zich binnen een omwalling. Zo is het uithof ook duidelijk herkenbaar op latere kaarten en plannen. In 1333 stond een broeder Johannes, alias Loecman, nog aan het hoofd van *Rostina*⁵⁹. In de *Slapere van den goede ter woestinen* in Winkel van 1340 is er sprake van enkele

⁵⁴ J. Walters, *Geschiedenis*, II, 1930, pp. 327-328. Kopie in Archief Gent, SAG, reeks LXXV, Religieuze en caritatieve instellingen, Fonds Abdij Bijloke nr. 7bis.

⁵⁵ De gegevens uit heel wat niet eerder onderzochte bronnen werden in het kader van het Project Winkel aangeleverd door historicus Daniel Lievois (1940-2014).

⁵⁶ Voor het onderzoek van het kaartmateriaal, de projecties naar hedendaagse situaties en de aanmaak van nieuw kaartmateriaal kon gerekend worden op de gewaardeerde medewerking van Peter Steurbaut, Stadsarcheologie Gent.

⁵⁷ Volgens Prof. Dr. Jean Bourgeois van de Universiteit Gent behoren de gerecupereerde artefacten die in het Gentse STAM (vroegere Bijlokecollectie) en in het Stedelijk Museum van Ronse worden bewaard, tot een nederzetting uit de 5de eeuw voor onze tijdrekening. Zie ook: J. Maertens de Noordhout, 'Restes d'un habitat de l'Age du Bronze à Winkel-Sainte-Croix', in *Nouvelles feuilles dans La Flandre Orientale*, Gand, 1936, pp. 5-11.

⁵⁸ J. Walters, *Geschiedenis*, II, 1930, p. 306.

⁵⁹ J.B. Lavaut, *Inventaire*, 1881, pp. 43-44.

broeders die er toen verbleven⁶⁰. Uit deze gegevens zou men kunnen afleiden dat het om een rechtstreekse uitbating gaat waarvoor de monialen een beroep deden op *conversi*. Van waar deze *conversi* kwamen, werd vooraansnog niet ontdekt. Uit ander onderzoek blijkt dat de Bijloke drukke contacten had met de abten van Baudelo (Klein-Sinaai) en Ter Duinen (Koksijde), onder meer bij de aanstelling van abdissen en bij de visitaties zoals ze door de Orde van Cîteaux werden voorgeschreven⁶¹. Beide abten bemiddelden ook in conflicten zoals bijvoorbeeld in 1239 voor het heidegebied de Brant (*la Brande*) in Winkel en het onderhoud van de weg tussen de Bijloke en Doornzele⁶². De algemene reden voor een uitbating door mannelijke religieuzen omdat de ordevoorschriften dit voor monialen onmogelijk maakten, moet voor de Bijloke wel worden genuanceerd. De monialen stonden immers in Gent in voor de uitbating van een ‘burgerlijk’ hospitaal, wat *strictu sensu* ook niet conform was met de voorschriften binnen de Orde van Cîteaux en waarvoor zij van bij het begin van hun ontstaan privileges kregen. De Bijloke verhuurde op het grondgebied van Winkel nog wel (andere) hoeven en de bijhorende gronden, terwijl er op de onverpachte heidegronden schapenkudden werden gehouden voor de abdij en het hospitaal dat bij de Gentse abdij was opgetrokken. Hoe lang er *conversi* en/of monniken in Rostijne functioneerden, is niet bekend, maar ten laatste vanaf de latere 14de eeuw worden er pachters vermeld die de hoeven voor de monialen uitbaatten.

Het grondbezit van de Bijloke-abdij, dat ook de werking van het hospitaal te goede kwam, bevond zich overwegend in de Vier Ambachten ten noorden van Gent⁶³, waarvan Winkel onderdeel was en waarvan Rostijne zeker één van de oudste kernen vormde. Het is niet eenvoudig het grondbezit in oppervlakte, aard en/of waarde te evalueren, ook omwille van de wisselende cijfers in de geschreven bronnen en wat vanuit verscheidene standpunten kan worden verklaard. Meer dan eens was er discussie over de juiste oppervlakte van een perceel en de opbrengstmogelijkheden. Vaak werden correcties doorgevoerd. Uit de geanalyseerde documenten met betrekking tot het Bijlokebezit blijkt een enorme aangroei in de loop van de 13de en de 14de eeuw. Nadien was de aangroei beperkter, maar er werd ook bezit verkocht of er gingen bezittingen verloren, onder meer door stormvloed en inundaties. Op basis van het bezitsonderzoek kan ook gesteld dat de Bijloke in de 14de eeuw de woeste gronden en de moerlanden liet uitbaten en de turf uit het

⁶⁰ J. Walters, *Geschiedenis*, II, 1930, p. 43-44.

⁶¹ J. Walters, *Geschiedenis*, I, 1929, passim.

⁶² J.B. Lavaut, *Inventaire*, 1881, p. 306.

⁶³ A.M.J. de Kraker, ‘De rol van de cisterciënzerabdijen bij de vorming van het middeleeuwse landschap en de exploitatie van de grond tot eind zestiende eeuw’, in A.M.J. de Kraker, H. van Royen en M.E.E. Smet, *Over den Vier Ambachten*, 1993, pp. 251-263; A de Kraker, *De Bijloke*, 1995, pp. 175-195.

bezit liet afvoeren naar Gent via een netwerk van moervaarten of *leden*. Wanneer moergebied uitgeveend was, werden de percelen voor langere of onbepaalde termijn en tegen een lager bedrag in pacht gegeven om de pachter toe te laten die in cultuurgrond om te zetten.

In 1373⁶⁴ en in 1420⁶⁵ werden er gedetailleerde overzichten opgesteld van de bezittingen van de Gentse Bijloke-abdij in de Vier Ambachten. De kern hiervan was duidelijk in Winkel gelegen. Zo was het Hof ter Wostine in 1373 voor een termijn van negen jaar verpacht aan Hughe Agnetenzone (voor de helft) en aan Boidin, zoon van Jan, en Hughe Maes (elk voor een kwart). In 1420 hadden Bouden en Jan Agnetesone elk voor de helft de pacht van het Hof ter Wostine overgenomen. Er waren ook nog gronden buiten de kern en verder renten en tienden. De sterk uiteenlopende pachtprizen per bunder zijn te verbinden met het kwaliteitsverschil van de bodem. In het overzicht over het Hof ter Wostinen van 1373 was er sprake van vier hoeven. Bij het Hof ter Wostinen hoorden er ook een aantal tiendgebieden die voor de Bijloke een nagenoeg even belangrijk inkomen garandeerden als Rostijne zelf. De lokalisatie daarvan is niet steeds zo duidelijk, maar vermoedelijk ging het om dezelfde gebieden als weergegeven op de tiendkaarten van de Bijloke van 1638⁶⁶.

Bij de opmaak van de penningkohieren voor Winkel in 1571 bleek de Bijloke er de grootste grootgrondbezitter met 22257.72 are of 22.76% van de toenmalige totale oppervlakte. Het bezit was toen opgedeeld in zes tiendwijken en twaalf percelen⁶⁷. Een staat van goed van 1579 geeft een overzicht van de talrijke pachters⁶⁸. In 1580 omvatte Rostijne zes hofsteden, die toebehoorden aan Jan van Waes, Jan van Aerde, Jan de Leddere, Jan Everwyn, Christoffel Moens en Willem Ghysle. Er was dan ook duidelijk sprake van *den wal achter de huysen*. Deze gegevens komen uit het oudste volledige overzicht voor Winkel, de zogenoemde *Eveninghe van der prochie van Wynckele*, opgemaakt door de beëdigde landmeters Lieven van Ypere, Christoffel van Hyfte, Jan Diericx en Jan van Kerckfoorde in opdracht van de bur-

⁶⁴ Archief Gent, SAG, reeks LXXV, Religieuze en caritatieve instellingen nr. 306, Fonds Bijloke, Goederen in de Vier ambachten, 1373, f. 58-59v°.

⁶⁵ Archief Gent, SAG, reeks LXXV, Religieuze en caritatieve instellingen nr. 307, Fonds Bijloke, Goederen in de Vier ambachten, 1420, f. 38v°-f. 41.

⁶⁶ Archief Gent, Archief O.C.M.W., Kaarten en plannen nr. 328, kaarten van twaalf tiendgebieden van de Bijloke-abdij in Winkel, 1638: Bektiend, Besloten tiend, Bukstraatiend, Heidetiend, Heuveltiend, Huis- of Cijnstiend, Hullebustiend, Kapeltiend, Kerktiend, Langtiend, Rameetiend en Tiend zonder hofstede. De tiendgebieden droegen in 1373 wel andere namen. Onderzoek wijlen historicus Daniel Lievois.

⁶⁷ Archief Gent, SAG, reeks 28 doos 66 nr. 267, Kohier van de 20ste penning, Sint-Kruis-Winkel. Met dank aan Luc Devriese en wijlen Daniel Lievois die dit onderzoek realiseerden in kader van het Project Winkel.

⁶⁸ Archief Gent, SAG, reeks LXXV nr. 1, Generaële staet van goede van 'tClooster ende hospitaal overgebracht an t'magistraet inden geuzen tydt by de ghecomiteerde vogden ende hujsmeesters op 5 jan 1579 als Ghendt onder de staeten van Hollandt was. Zie ook: J. Walters, *Geschiedenis*, II, 1930, I, p. 23.

gemeester en de schepenen van het Ambacht Assenede. Een opsplitsing van het Ambacht na het graven van de Sassevaart zou de aanleiding zijn voor de opmaak van die territoriale survey⁶⁹. Deze *Eveninghe* is overgeleverd in een handschrift van 1638⁷⁰. De kopie van 1638 werd vervaardigd en geactualiseerd door Petrus Fierens, monnik van de Baudelo-abdij die ook andere landmetersopdrachten in Winkel uitvoerde, onder meer op vraag van de Bijloke-abdij.

In 1652 gaf Francisca de Wulf, abdis van de Bijloke (1645-1657)⁷¹ opdracht aan Anthonis van Landeghem, een beëdigd landmeter van het Land van Waas om een landboek met kaart op te maken van het Goed van Rostijne in Winkel. Hij liet zich bijstaan door Bertholomeus en Pieter van Waes die het goed in pacht hadden. De opdracht werd afgeleverd op 18 april 1653⁷². In 1653 telde Rostijne vijftien hofsteden, een ontwikkeling die te verklaren is door de demografische explosie na de beeldenstormtijd. De totale oppervlakte van Rostijne bedroeg in de 17de eeuw 347.86 hectare of zowat 31% van de totale oppervlakte van Winkel. De gegevens uit alle vermelde bronnen zijn ook terug te vinden in het *Registre ende bunderbouck der prochie van Wynckele* of het zogenoemde landboek van 1663 dat in opdracht van de Raad van Vlaanderen werd gerealiseerd. De voorzitter van de Raad was op dat ogenblik *Mher* ridder Jean Baptiste della Faille, heer van Stad en Ambacht Assenede.

Midden 17de eeuw werd Winkel volledig opnieuw gescreend in functie van een betere inning van belastingen. De voornaamste resultaten werden vastgelegd in kaarten door *ingeniaris* en beëdigd landmeter Bertholomeus de Buck, telg uit een bekende Gentse landmetersfamilie. Deze kaarten van 1657-1659 werden (nog) niet teruggevonden, maar ze dienden wel als basis voor een kopie die door landmeter J. de Clerck in 1701-1702 werd opgemaakt. In 1758 werden de kaarten nogmaals gekopieerd⁷³. Op 18de-eeuwse iconografische documenten zoals de kopie uit 1758 van de kaart van Winkel van 1702-1703 wijzen smalle landstroken op de plaats van de omwalling. De kaart van Ferraris van 1771-1775 geeft een meer algemeen beeld⁷⁴.

Na de verovering van onze gebieden door de Fransen werd Rostijne nationaal goed en dus onteigend. Nadien werd het beheer ervan toevertrouwd aan de Com-

⁶⁹ I. Schoups, *Inventaris van het archief van het Ambacht Assenede*, Brussel, 1980, p. 11.

⁷⁰ Archief Gent, SAG, reeks LXXV, Religieuze en caritatieve instellingen, Fonds Abdij Bijloke nr. 315.

⁷¹ Over deze abdis, zie J. Walters, *Geschiedenis*, I, 1929, pp. 217-227.

⁷² Archief Gent, SAG, reeks LXXV, Religieuze en caritatieve instellingen, Fonds Abdij Bijloke, nr. 264, twee exemplaren waarvan één met annotaties over de latere eigenaren, en nr. 266, één exemplaar. Archief Gent, OCMW-archief, Kaarten en Plannen, nr. 325.

⁷³ RG, Kaarten en Plannen, nr. 1353, *Caerte figurative ofte descriptie vande prochie van Winckel*, J. De Clerck, 1702, op basis van een kaart van Bartholomeus de Buck, 1657-1659, maar bijgewerkt.

⁷⁴ J. de Ferraris, *Kabinetskaart*, 1771-1778.

Rostijne, op basis van het Franse kadaster van 1812 (Archief Gent, SAG)

missie voor Burgerlijke Godshuizen. In 1797 deelde de laatste abdis van de Bijloke, Sabine Brugghevan (1784-1809), mee dat de Bijloke in Winkel iets meer dan 271 bunder land en bos evenals drieëntwintig hofsteden bezat⁷⁵. Eind 18de eeuw werden de gronden van Rostijne beplant met naaldbomen en eiken, en werd het weggennet wat aangepast. De weergave van Rostijne op het Franse kadaster van

⁷⁵ Archief Gent, SAG, reeks LXXV, Religieuze en caritatieve Instellingen, Fonds Abdij Bijloke, nr. 412; J. Walters, *Geschiedenis*, II, 1930, p. 30.

1812⁷⁶, sluit volledig aan bij wat de kaarten en registers sinds de late 16de eeuw aanreiken. Via het bronnenonderzoek en parallel aan de bevindingen met betrekking tot het zogenoemde Gentse huizenonderzoek⁷⁷, kon een link worden gelegd met de jongere kadastrale weergaven, zoals met het Belgische Kadaster van 1835⁷⁸. Opvallend zijn vooral de talrijke wijzigingen, slopingen, nieuwbouwactiviteiten en mutaties in de loop van de 19de eeuw, met al een eerste sterke erosie van de oude landschaps- en bebouwingsrelicten tot gevolg. De opvolger van de vermelde Commissie, het O.C.M.W., verkocht de gronden in de jaren 1920 aan het staalbedrijf N.V. Arbed. Nu is het grootste gedeelte van Rostijne gelegen binnen de bedrijfsterrainen van Arcelor-Mittal.

Alle bronnen tonen aan dat Rostijne ontstond aan de belangrijkste landroute die vanuit het Waasland op de dekzandrug in westelijke richting naar de Noordzee liep. In Wachtebeke, bij de plek waar de Rostijnebeek (Lange Lede) de Noordlede of de Moervaart vervoegde, was er een opsplitsing tussen twee tracés. De meest noordelijke route ging over land naar Ertvelde, Eeklo en vervolgens naar Brugge. In de documenten met betrekking tot Rostijne werd de hoofdroute aangeduid als *den Antwoorpsen wech* (1473), *den herwegh tusschen Brugghe ende Andwerpen* (1531) en *den Brugschen herwech* (1580). Rostijne ontstond aan het kruispunt van deze weg met een zuid-noord-verbinding die richting Sas-van-Gent en Zelzate liep. Het wegennet binnen en buiten het omwalde gehucht structureerde de organisatie van het hof en de relatie met de nabijgelegen grote verbindingen over land.

Het Hof van Rostijne en zijn afhankelijkheden groeiden dus uit tot een gehucht waarvan nog verschillende relicten (wegen, gebouwen) bewaard bleven. Dit is uitzonderlijk, want door de industriële ontplooiing langsheen het kanaal Gent-Terneuzen verdwenen talrijke sites van middeleeuwse of oudere oorsprong. Ingevolge sloop en bebossing is het voormalige gehucht echter nog nauwelijks herkenbaar. Door grondophogingen in de onmiddellijke omgeving kwam een belangrijk deel van de bewoningskern in een soort van depressie te liggen. In de aldus ontstane kom vloeide heel wat oppervlaktewater samen zodat Rostijne als het ware in een poel verzonken is. Toch werden er bij de prospectie-onderzoeken door Stadsarcheologie Gent enkele zwaar aangetaste relicten van Rostijne gelokaliseerd⁷⁹. De

⁷⁶ Archief Gent, SAG, Fonds Sint-Kruis-Winkel, Parcellaire kaart, 1812.

⁷⁷ L. Charles, G. Everaert, M.C. Laleman en D. Lievois, *Erf, buis en mens. Huizenonderzoek in Gent*, Gent, 2001.

⁷⁸ In het kader van het Project Winkel werd het kadastronderzoek voor de periode van 1835 tot 1900 uitgevoerd door Danielle Bechoux. Met bijzondere dank voor deze bijdrage aan het vermelde project.

⁷⁹ De prospecties en archeologische waarnemingen onder leiding van Stadsarcheologie Gent waren binnen het bedrijventerrein mogelijk dank zij de gewaardeerde inbreng van Paul Verstraete, toenmalig Directeur-Generaal N.V. Sidmar.

Uitweg, als tracé herkenbaar in een betonnen weg van 1955, leidde naar de kern van de omwalde *curtis*. Een gedeelte van de omgrachting was herkenbaar nabij de brandweerkazerne van het bedrijf. Volgens gegevens uit de 16de en de 17de eeuw waren er vier hoeven binnen de omwalling en twee hoeven tussen de omwalling en een driehoekige dries. De percelen van deze laatste en de wegen die de dries begrensden, waren eveneens ter plaatse herkenbaar. In Rostijne werden vooralsnog geen gebouwsporen uit de middeleeuwen teruggevonden. Ook hier kan men aannemen dat de meeste gebouwen, zo niet alle, met hout en leem waren opgetrokken. Zo is er evenmin bekend of er al vroeg baksteen werd benut, al dan niet voor een grote schuur waar de oogsten konden worden geborgen. In het Bijlokehospitaal werd, zoals bekend, vanaf het midden van de 13de eeuw met baksteen, wellicht uit het Waasland, gebouwd, maar ook met Doornikse steen⁸⁰ en hout. Perceelsgrenzen, specifieke plantengroei (bomen, struiken) evenals enkele gebouwen uit de 19de en het begin van de 20ste eeuw zijn heden ten dage de laatste bovengrondse relictten van het gehucht Rostijne.

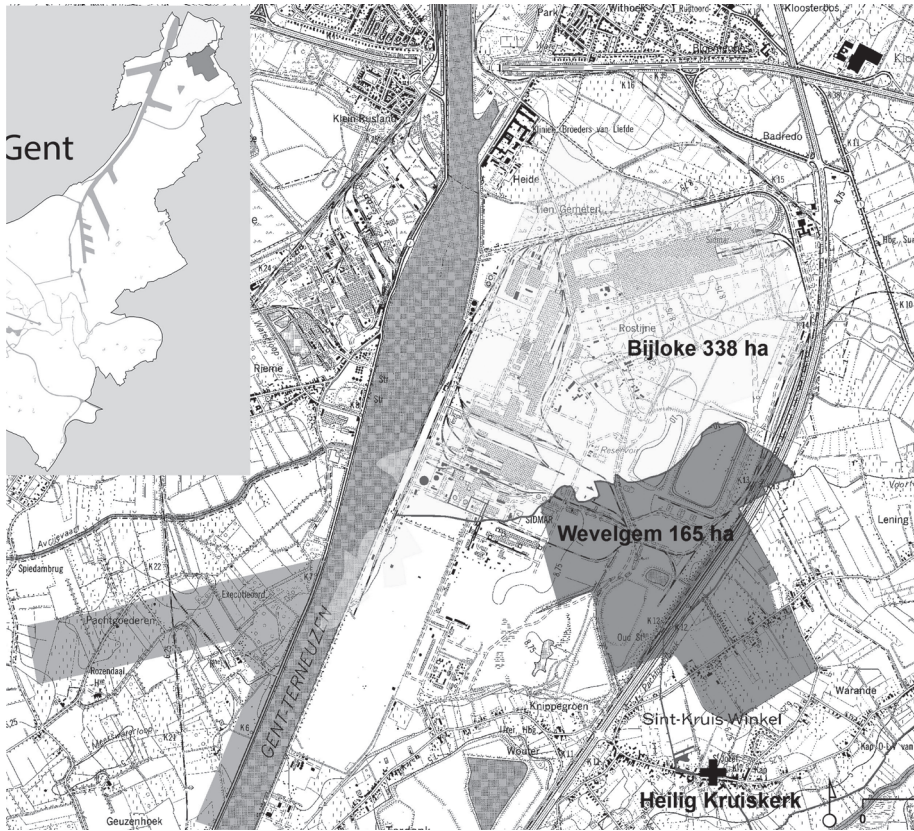
Het Hof van Wevelgem

Rostijne werd ten zuiden begrensd door de *Waterganck* of het *Leeken*, soms ook Rostijnebeek genoemd⁸¹. Ten zuiden van die beek was het Pachtgoed van de abdij van de Gulden Berg (Guldenberg, Mont d'Or) of van Wevelgem gelegen. De abdij van Guldenberg werd in 1214 in Moorsele gesticht door Margaretha van Guines (+ 1221), burggravin van Kortrijk⁸². Zij was een kleindochter van Wenemaar I, burggraaf van Gent (1074 of 1088 tot 1120), wiens zoon Wenemaar II, eveneens burggraaf van Gent (1122-1127 en 1128-1135), huwde met Gisela van Guines. De stichteres was een dochter van hun zoon Arnulf van Gent (+ 1169) en van diens echtgenote Mathildis, dochter van Willem II, burggraaf van Saint-Omer. De abdij werd omstreeks 1242 verplaatst naar Wevelgem, waar de monialen over een aanzienlijk domein beschikten. Jammer genoeg raakte het archief van de abdij na de opheffing in de Franse tijd erg verspreid en gingen heel wat originele stukken verlo-

⁸⁰ G. Everaert, M.C. Laleman en D. Lievois, 'Natuursteen in Gent. Materiële getuigen en geschreven bronnen', in V. Cnudde, J. Dewanckele, M. De Ceukelaire, G. Everaert, P. Jacobs en M.C. Laleman (red.), *Gent... steengoed!*, Gent, 2009, pp. 6-221.

⁸¹ In het kader van het Project Winkel werden de waterwegen in de beschikbare geschreven bronnen in detail onderzocht en bestudeerd door Eddy Van Acker en Daniel Lievois. Zie ook: J. Decavele en R. De Herdt, *Gent op de wateren en naar de zee*, Antwerpen, 1976, pp. 30-31.

⁸² P. Favorel, *Geschiedenis van de Guldenbergabdij te Wevelgem. Bijdrage tot de kennis van het Cisterciënser Kloosterwezen in Vlaanderen*, Kortrijk, 1957; N. Huyghebaert, 'Abbaye du Mont-d'Or à Wevelghem', *Monasticon belge*, Liège, III/2, (1966), pp. 479-512; C. Vandooren, *De Guldenbergabdij Moorsele-Wevelgem 1214-1797*, Wevelgem, s.d.

Projectie van wat als een afbakening van Rostijne en het Hof van Wevelgem kon worden vastgesteld (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie Gent)

ren. Onderzoekers moeten het vooral doen met de cartularia van twee opeenvolgende abdisen waarin in principe originele bescheiden werden overgeschreven⁸³.

⁸³ Archief Groot Seminarie Brugge (AGSB), Fonds Wevelgem, Kroniek van de abdisen, 1721, f. 4 en 4v°; AGBS, Fonds Wevelgem, Cartularium 1512 – Dit naevolghende zyn diversche ghiften, gratien ende privilegien gheestelic ende werlic van pausen, princen, princessen, graven, graefneden ofte seyne casteleyneghen ghegheven der abdie ende cloester der religieusen vrouwen van Moersele vander ordene van cisteux nu toebehoerende den cloestere van Wevelghem residerende int bisdom van Doornijcke byder stede van Curtrycke, met de preëminentien ende vermoghen ghetrocken uut doriginele letten van ghiften in den jaere 1512 ten cloester rustende ende hier ghesien ende ghelesen; AGBS, Fonds Wevelgem, Cartularium 1520 – Le cloistre de Wevelghem – Iciy sont divers dons, graces et privileges, tant spirituelles que corporelles, des papes, princes, princesses, comptes et comptes, castelenies et profectures, données à l'abbaije et cloistre des religieuses de Moersele de l'ordre de Cisteaux, maintenant appartenant au cloistre de Wevelghem, estant dessous l'evsché de Tournai auprès la ville de Courtraij, fait et renouvellet par moij Joos Arents, prestre et chapelain du dit cloistre, en l'an 1520. Historicus Daniel Lievois die deze bronnen onderzocht en de gegevens aanreikte, stipt aan dat de betrouwbaarheid van de teksten soms heeft ingeboet aan kwaliteit, mogelijk door niet altijd correcte vertalingen van oorspronkelijke, niet meer bewaarde documenten.

De betreffende cartularia van abdis Maria van der Stock uit 1512 in het Nederlands en die van abdis Jeanne van Welsenaers uit 1520 in het Frans verschillen echter nogal inhoudelijk, zeker wat de details van de bezittingen betreft zoals de oppervlakte en de aard van het bezit (moer, *wostine*, akkerland, schenking of cijnsbezit).

Die bronnen bevatten wel een aantal bruikbare gegevens voor het domein dat Guldenberg kort na haar stichting op het grondgebied van het latere Winkel had. De oudste gegevens gaan terug tot de jaren 1226-1227⁸⁴. Het gaat om schenkingen van bunder *wostine* en de vrijstelling van renten op geschonken goederen door gravin Johanna en graaf Ferrand. De oppervlakte van 108 bunder *wostine* komt overeen met wat later als het Pachtgoed of het Hof van Wevelgem in Winkel bekend staat. Twintig jaar later, op 1 augustus 1247, schonk gravin Margaretha aan de Guldenbergabdij 16 bunder moergrond, gelegen in de *prochie* Assenede nabij hun *curtis* in *Mendong*. De oorkonde die de overdracht vastlegde, is in origineel bewaard gebleven, zij het dat het zegel werd afgescheurd en verwijderd⁸⁵.

Voorts verwijzen een aantal bronnen naar een privilege die de religieuzen van Moorsele verkregen voor 100 bunder *wostyne* tussen Trist en Mendonk (de Gentse deelgemeente ten zuiden van Winkel), waarbij de schenker een lid was van de familie van Gavere: Raes in de Middelnederlandse tekst, Nicolas in de Franse vertaling⁸⁶. Deze als baljuw van Vlaanderen vermelde edelman had daarvoor een akkoord bereikt met de *forestiers* van Vlaanderen. Als Raas van Gavere dienen er zich drie kandidaten aan, afhankelijk van de (niet gekende) datering van de oorspronkelijke akte. Een Nicolas van Gavere komt helemaal niet in aanmerking. Bovendien is geen enkele Raas van Gavere ooit baljuw van Vlaanderen geweest: ze waren wél schenker of *botellier* van Vlaanderen. In de beide cartularia werd het woord *botillarius* dus verkeerd gelezen als *ballivus*. Ridder Raas V van Gavere (1181-1217/1218), heer van Gavere, Chièvres, Liedekerke en Eksaarde, komt in aanmerking indien hij de behandelde gunst verleende kort na de oprichting van de Guldenbergabdij in 1214. Ook zijn zoon ridder Raas VI (1217-1241), heer van Gavere, Chièvres, Liedekerke en Eksaarde, kan de begunstiger van de monialen geweest zijn. Het rijtje wordt afgesloten met ridder Raas VII (1221-1253), heer van

⁸⁴ AGSB, Fonds Wevelgem, Cartularium 1512, f. 40 nr. 61, 1227; AGSB, Fonds Wevelgem, Cartularium 1520, f. 29v°, 1226 & Kroniek van de abdis; P. Favorel, *Geschiedenis*, 1957; N. Huyghebaert, *L'abbaye*, 1966, pp. 479-512.

⁸⁵ AGSB, Fonds Wevelgem, Oorkonde nr. 10, 1 augustus 1247.

⁸⁶ AGSB, Fonds Wevelgem, Cartularium 1512, f. 42 nr. 68; AGSB, Fonds Wevelgem, Cartularium 1520, f. 29. Onderzoek van wijlen historicus Daniel Lievois.

Gavere en Chièvres. Er lijkt geen argument voorhanden te zijn om aan één van hen de voorkeur te verlenen.

Naar aanleiding van een aantal contracten en conflicten krijgen we een hele reeks geschreven inlichtingen over het Guldenbergbezit in het midden van de 15de eeuw. Volgens een pachtcontract van 12 maart 1445⁸⁷ nam Heinderic van der Meere, zoon van Roelant, het Goed van Wevelgem toen over van Jan de Vetre. Het bezit in Winkel van de Guldenbergabdij uit Wevelgem bestond uit twee duidelijk onderscheiden delen. Vooreerst was er het eigenlijke Hof van Wevelgem, de oorspronkelijke *curtis* of centraal gelegen hoeve, die ook wel het Pachtgoed werd genoemd. Een precieze meting in 1478-1479 toonde aan dat het 107 bunder groot was⁸⁸. Ten tweede waren er de cijnsgronden die in oktober 1635 samen nagenoeg 55 gemet groot bleken te zijn; er waren in totaal 18 items, hofsteden en land⁸⁹.

Bij de opstelling van de penningkohieren voor Winkel in 1571 was de Guldenbergabdij, na de Bijloke, de tweede grootgrondbezitter in dat gebied met een uitgestrektheid van 94446.72 are of 9.66% van de totale oppervlakte. In de subgroep van twaalf eigenaars die onmiddellijk na Bijloke en Wevelgem volgden, zaten de abdij van Doornzele en de Gentse Sint-Baafsabdij, met een bezit tussen 800 en 1800 are⁹⁰. Bij de registers, opmetingen en kaarten die over Winkel werden opgemaakt zoals de *Evenyngh*e van 1580⁹¹, zijn ook de bezittingen van de Guldenbergabdij in Winkel terug te vinden, met allerlei details over de oppervlakte, de pachters, soms ook over het gebruik en de inkomsten die uit de bewerkte gronden konden worden gegenereerd. Hoewel het aantal (afhankelijke) hoeven zeer wisselend was, beperkte het zich vaak tot één of twee uitbatingen naast het Pachtgoed, wat beduidend minder was dan in het van de Bijloke afhankelijke Rostijne.

⁸⁷ Archief Gent, SAG, reeks 301, Wettelijke passeringen voor de schepenen van de Keure van Gent nr. 42 1453-1454, f. 69v°, akte van 12 maart 1454 ns.

⁸⁸ Archief Gent, SAG, reeks 301 Wettelijke passeringen voor de schepenen van de Keure van Gent nr. 55 1478-1479 f. 121, akte van 13 februari 1479 (ns).

⁸⁹ Archief Gent, SAG, reeks LXXV, Religieuze en caritatieve instellingen, Fonds Bijloke, nr. 233.

⁹⁰ Archief Gent, SAG, reeks 28 doos 66 nr. 267, Kohier van de 20ste penning, Sint-Kruis-Winkel. Met dank aan Luc Devriese en wijlen Daniel Lievois die dit onderzoek realiseerden in kader van het Project Winkel.

⁹¹ Archief Gent, SAG, reeks LXXV, Religieuze en caritatieve instellingen, Fonds Abdij Bijloke nr. 315. Verschillende auteurs, zoals o.m. A de Kraker vermelden 'everinghe'. We houden het bij de term *Eveninghe* zoals gebruikelijk in het Stadsarchief Gent. Met dank voor het advies aan archivaris Pieter-Jan Lachaert.

Het Hof van Wevelgem, ingekleurde kaart, 1635 (Rijksarchief Kortrijk, Verzameling Goethals-Vercruyse, Codex 327)

Een uitstekende voorstelling van de beide gebieden van het Hof van Wevelgem in 1635 vindt men op een ingekleurde kaart, die wordt vergezeld van een legger⁹². De oppervlakte van de pachtgoederen beliep 313 gemet 254 roede of 104 bunder 545 roede groot, terwijl de cijnsgronden op 55 gemet of 18 bunder 100 roede werden geschat. De abdij had evenwel weinig opbrengst van haar gronden. Uit een boekhoudkundig rapport over het inkomen van de monastieke instelling blijkt dat er door de oorlogsverwoestingen in 1640 en 1641 niets werd ontvangen voor de 103 bunder in Winkel. De krijgscontext valt te verklaren. De Franse koning Lodewijk XIII had op 8 februari 1635 een bondgenootschap gesloten met de Verenigde Provinciën tegen Spanje. De Spaanse Nederlanden werden zowel vanuit het noorden als vanuit het zuiden aangevallen. De streek ten noorden van Gent was vooral

⁹² Rijksarchief Kortrijk, Verzameling Goethals-Vercruyse, codex 327, Ligger van de bezittingen van de Guldenbergabdij van Wevelgem, 1624, Kaart en legger van de bezittingen in Winkel, 1635, f. 227-234; kopie van de legger in Archief Gent, SAG, reeks LXXV, Religieuze en caritatieve instellingen, Bijlokeabdij, nr. 315.

in de jaren 1637-1646 herhaaldelijk het toneel van vernietigende krijgsoperaties. Er werd onder meer hardnekkig gestreden om het bezit van Sas van Gent, een ideale invalspoort tegen Vlaanderen. Ook Winkel deelde blijkbaar in de klappen. Daarbij aansluitend valt ook de tegenstelling op tussen het visitatieverslag van bisschop Antonius Triest toen hij op 12 september 1642 in Winkel alles in orde vond⁹³, en zijn onaangename verrassing toen hij bij zijn bezoek op 12 april 1646 'om 7 uur 's ochtends' getroffen werd door de lamentabele toestand van kerk en dorp⁹⁴. Ook tijdens de Negenjarige Oorlog (1688-1687) had de abdij geen inkomsten van de 103 bunder land in Winkel. De grond was zelfs een tijd lang geconfisqueerd en aangezien hij dicht bij het strategisch belangrijke Sas van Gent lag, kon hij in oorlogstijd elk ogenblik door 'Hollanders' onder water worden gezet. Zo beweerden althans de religieuzen toen zij op 11 februari 1701 het besluit namen deze voor hen weinig interessante eigendom te verkopen en met het daarvoor ontvangen geld twee in Wevelgem zelf gelegen hofsteden aan te schaffen. Zij verkregen hiertoe de instemming van de abt van Clairvaux en richtten vervolgens een verzoekschrift tot de Franse koning Lodewijk XIV, waarin zij hem om de vereiste vergunning vroegen. Die gaf hen in oktober 1701 vanuit zijn residentie in Fontainebleau de toestemming. Het door de vorst ondertekende origineel bleef bewaard⁹⁵. Het uitbreken van de Successieoorlog in 1701 belette de monialen van Wevelgem echter om hun plan ten uitvoer te brengen.

Op het ogenblik van de opheffing ten tijde van de Franse Revolutie telde de Guldenbergabdij nog zesendertig monialen. De abdij zelf werd in 1796 geconfisqueerd en verkocht. Het abdijcomplex werd in de 19de eeuw grotendeels gesloopt. De laatste abdis, Albérique de Madre (1788-1791), gaf bij de opheffing aan de religieuzen de raad zich in hun familie terug te trekken. Uit haar briefwisseling van 1802 blijkt dat zij een tijdlang de mogelijkheid overwoog de abdij op het vroegere abdijsdomein in Sint-Kruis-Winkel terug op te richten⁹⁶, maar dat gebeurde uiteindelijk niet. Plannen en kadastragegevens uit de 19de-21ste eeuw maken het mogelijk de jongere ontwikkeling op de plaats van het vroegere Hof van Wevelgem te volgen.

Vooraf het archiefonderzoek in het kader van het Project Winkel⁹⁷ heeft gewezen op de aanwezigheid van een hof en landerijen in eigendom van de abdij Gul-

⁹³ M. Cloet, *Itinerarium visitationum Antonii Triest episcopi Gandavensis (1625-1654). De visitatieverslagen van bisschop Triest*, Leuven, 1976, p. 333.

⁹⁴ M. Cloet, *Itinerarium*, 1976, p. 370.

⁹⁵ Marke, Privaatarchief van Baron J. de Béthune, oorspronkelijke oorkonde op perkament. Een kopie van de tekst bij P. Favorel, *Geschiedenis*, 1957, pp. 396-398.

⁹⁶ P. Favorel, *Geschiedenis*, 1957, p. 487.

⁹⁷ Dit archiefonderzoek werd gerealiseerd door historicus Daniel Lievois.

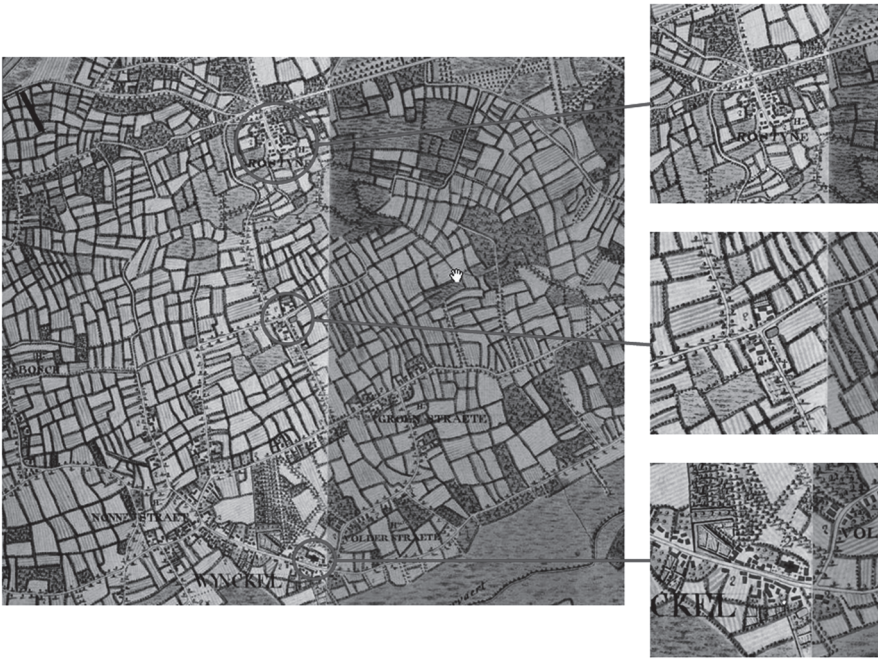

Het Hof van Wevelgem, op basis van het Franse kadaster van 1812 (Archief Gent, SAG)

denberg uit het West-Vlaamse Wevelgem. Aan de hand van beschrijvingen en het archivalische kaartmateriaal kon dit goed, een gebied van zowat 165 hectare, worden gelokaliseerd, ook ten opzichte van de huidige toestand⁹⁸. Uit die projecties

⁹⁸ Met dank aan Peter Steurbaut, Stadsarcheologie Gent, voor de opzoekingen, de projecties en de aanmaak van het kaartmateriaal met de resultaten van het onderzoek.

blijkt dat het grootste gedeelte zich op het terrein van het staalbedrijf Arcelor-Mittal bevindt. Het zuidoostelijke deel is in een landbouwzone (met beperkte recente bebouwing) te situeren, waarvan de afbakening ook grotendeels in het landschap behouden bleef. Bovengronds werden van het Hof van Wevelgem en de ermee samengaande hoeven en landerijen geen relictten teruggevonden. Uitzondering vormen enkele wegtracés aan beide zijden van de Albert De Smetstraat-Groenstraat en het tracé van de Hullebusstraat die littekens van het voormalige Hof van Wevelgem zijn. Aangezien er (vooralsnog) geen bouwkundige relictten aan het middeleeuwse Hof van Wevelgem kunnen worden toegeschreven, is ook niet bekend of deze plek een rol heeft gehad in de vroege baksteenarchitectuur, wat voor de eigenlijke Guldenbergabdij wel het geval blijkt⁹⁹.

Het gehucht Rostijne, het Hof van Wevelgem en de Heilig-kruiskerk, details uit de kabinetskaart van Joseph de Ferraris (1771-1778 (Koninklijke Bibliotheek, Brussel)

⁹⁹ V. Debonne, *Uit de klei, in verband. Bouwen met baksteen in het graafschap Vlaanderen 1200-1400*, (KUL Arenberg Doctoral School), Leuven, 2015, p. 246.

Doornzele en Winkel

Een weg van middeleeuwse origine (of ouder) verbindt de domeinen van Bijloke en Wevelgem met de kerk van Winkel, sinds de late 18de eeuw de dorpskerk van Sint-Kruis-Winkel, thans onderdeel van de Gentse stedelijke agglomeratie. Met een oorkonde van 21 augustus 1295 bevestigde Gwijde, graaf van Vlaanderen en Henegouwen, dat zijn moeder gravin Margaretha de verwerving van verscheidene bezittingen door de abdij van Doornzele (Dorenzele) had erkend. Daartoe behoorden onder meer 2 ½ gemet, gelegen in de *prochie Winkel*¹⁰⁰. Dit geeft aan dat de parochie Winkel toen al een bekende omschrijving was. De oorsprong van deze kerk verwijst naar een derde cisterciënzerdomein, dat van de abdij van Doornzele. De naam 'Winkel', wat toponymisch 'hoek' betekent, duidt op een (kleine) nederzetting die zich in een (uit)hoek van de Riemse heide kon ontwikkelen. De oudste vermelding van dit toponiem dagteekent van 1150. Mogelijk moet het ontstaan van de parochiale omschrijving, als afsplitsing van Assenede, geplaatst worden tussen 1239 en 1295¹⁰¹. In 1239 wordt de *curtis* Rostijne als bezit van de Bijloke nog gesitueerd in de parochie Assenede en lijkt er van de parochie Winkel geen sprake¹⁰². De bescheiden, opgenomen in een oorkonde van 4 oktober 1298, eveneens voor de abdij van Doornzele, werden bezegeld door Jan, *prochiepapa van den Winkelle*¹⁰³. De parochie Winkel werd dus bediend door een priester met de naam Jan, die daarenboven bekend is als de vertegenwoordiger van het bisdom Utrecht in dit buitenlandse gewest¹⁰⁴. Het oudste cultusgebouw moet dus ten laatste uit die tijd dateren.

Over de stichting van Doornzele is niet zoveel bekend¹⁰⁵. Men neemt aan dat dit in de vroege 13de eeuw was, mogelijk in 1226-1227 en dat de familie en/of de abdij van Gistel (West-Vlaanderen) daar een rol in hadden. Andere auteurs vermelden als eerste abdis Aleydis van de Walle (+ 1213/1215) en plaatsen het ontstaan van Doornzele iets vroeger in de 13de eeuw. Een aantal monialen van de benedictinessenabdij uit het West-Vlaamse Gistel trokken daar weg om een soberder leven te leiden en konden zich vestigen in Doornzele bij Evergem waar de abdij van Gistel bezittingen had. Of de nieuwe stichting meteen bij de Orde van Cîteaux

¹⁰⁰ RG, Fonds Abdij Dorenzele, oorkonde nr. 42, 21 augustus 1295.

¹⁰¹ Op de zogenoemde Dampierrekaarten die meestal 17de-eeuwse constructies zijn, maar zouden teruggaan op een kaart uit omstreeks 1274-1280 wordt de kerk van Winkel voorgesteld, maar of dit als een betrouwbaar element voor een meer precieze chronologie kan worden aanvaard, moet verder worden onderzocht.

¹⁰² J.B. Lavaut, *Inventaire*, 1881, p. 306.

¹⁰³ RG, Oorkonden van de abdij van Doornzele, nr. 41, oorkonde van 4 oktober 1298.

¹⁰⁴ Dit gedeelte van Gent behoorde in de middeleeuwen tot Rijks-Vlaanderen en hing kerkrechtelijk af van het bisdom Utrecht.

¹⁰⁵ Voor de geschiedenis van Doornzele, zie: A. De Vos, 'Abbaye d'Aurea cella à Doornzele, puis à Gand', *Monasticon belge*, Liège, VII/3, (1980), pp. 287-306; M. Pieteraerens *et alii*, *Van Beaupré*, 1999, pp. 86-93.

aansloot, is niet zeker. Uit de bekende lijst van de abdisen blijkt dat velen behoorden tot Gentse patriciërsfamilies. De abdij werd door de graven van Vlaanderen ingeschakeld voor de ontginning van gronden in de Ambachten van Axel en Assenede. De woelige tijden van de godsdienstoorlogen in de tweede helft van de 16de eeuw betekenden het einde van de vestiging in Doornzele. Na 1584 werd de refuge of het toevluchthuis bij de Heilig-Kerstkerk in Gent (Doornzelestraat) tot een nieuwe abdij uitgebouwd. De landbouwfuncties bleven in Doornzele overleven. In 1796 werd de Gentse vestiging opgeheven. De bezittingen in Gent en in Doornzele werden openbaar verkocht.

In meerdere gevallen leidden ontginningsactiviteiten en de demografische ont-plooiing van de nederzettingskernen tot het ontstaan van een parochie en de bouw van een eerste kapel of kerk. De domeinen van Bijloke en Wevelgem lijken nooit over een eigen kapel te hebben beschikt. Althans daar zijn tot op heden geen aanwijzingen voor. Het dorp waar de Heilig-Kruiskerk werd opgericht, was niet de enige plek op Winkel die met de abdij van Doornzele kan worden verbonden. De abdij had immers ook twee 13de-eeuwse uithoven, bekend onder de benamingen Haghe en Trist (Triest), die beide vanuit een centrale *curtis* bij ontginningsactiviteiten betrokken waren. Deze uithoven werden nog niet nader geanalyseerd of bestudeerd, maar ze getuigen mede van de enorme impact die ook die abdij had in de plooiing van het rurale gebied ten noorden van Gent. Trist is ten noorden van Rostijne te situeren. Haghe daarentegen bevond zich tussen Rostijne en het ten zuiden van de Moervaart gelegen Mendonk. Mogelijk ontstond het dorp Winkel uit de *curtis* Haghe, maar dat moet verder worden onderzocht om na te gaan of deze veronderstelling kan worden hard gemaakt. In tegenstelling tot Rostijne en het Hof van Wevelgem is de volledige omvang en/of uitgestrektheid van deze Doornzelebezittingen thans niet bekend en was het ook nog niet mogelijk ze precies te lokaliseren op het grondgebied van Winkel.

De ligging van de kerk binnen een omgrachting en vlak bij het kasteel van Winkel doet evenwel de vraag rijzen of deze parochiekerk ook niet ontstaan is uit een oorspronkelijke castrale situatie, met name een kapel bij of op het voorhof van een adellijk hof. Dit was de vermoedelijke middeleeuwse voorganger van het beter bekende latere kasteel van Winkel. Heel wat parochiekerken en dorpskernen in Vlaanderen zijn uit een dergelijke situatie ontwikkeld. De op dit ogenblik verzamelde gegevens met betrekking tot de kasteelsite van Winkel zijn echter alle post-middeleeuws¹⁰⁶, maar landschappelijk en morfologisch kan een oudere origine niet

¹⁰⁶ Met dank aan Wout De Vuyst, STAM Gent, die de beschikbare bronnen met betrekking tot de kasteelsite analyseerde.

worden uitgesloten. Uit de bekende geschreven gegevens kan men afleiden dat er in de late 16de eeuw een nieuw hof werd ‘gebouwd’, omschreven als een *huys van playsance*. Als eigenaar of bewoner van dit goed en de omliggende gronden was er toen sprake van een jonker Jacques (Jacop) de Bavières (Bavieris, van Beieren). In de 17de eeuw zou een familie van Evere dit goed in eigendom gehad hebben, terwijl de jongste geschiedenis vanaf de latere 18de eeuw met de familie della Faille (d’Assenede) het best kon worden achterhaald. Ook de schaarse archeologische relicten die tot op heden bij graafwerken konden worden geregistreerd, zijn post-middeleeuws¹⁰⁷.

Detail uit een figuratieve kaart, opgemaakt door Franchois Horenbault in 1576, de weg van Wachtebeke naar Gent, tussen Wachtebeke en Winkel met schematische aanduiding van de kerk en met duiding van de ligging aan de Moervaart en tegenover Mendonk (Rijksarchief Gent, Kaarten en plannen, nr. 458)

De Heilig-Kruiskerk bevindt zich aan de oostzijde van wat als een straatdorp kan worden herkend en wordt in de geschreven bronnen ook steeds *ten Durpe* gelokali-

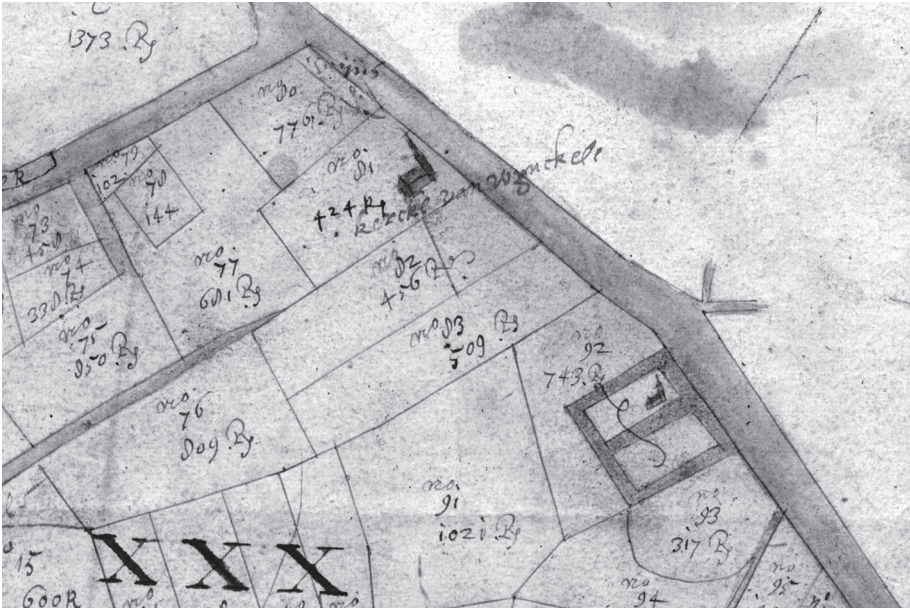
¹⁰⁷ P. Steurbaut en G. Vermeiren, 'Sint-Kruis-Winkel, Sint-Kruis-Winkeldorp 35', *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent), 2/1, (2007), pp. 190-191; P. Steurbaut en G. Vermeiren, 'Sint-Kruis-Winkel, Sint-Kruis-Winkeldorp 55', *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent), 2/1, (2007), p. 192.

seerd. Dit dorp ontwikkelde zich langsheen een centrale as, de oude landweg – mogelijk van prehistorische oorsprong – die zich in Wachtebeke afsplitste van de ‘heerweg van Antwerpen naar Brugge’ en verder zijn weg vervolgde in westelijke richting. Het tracé is vandaag nog te herkennen in de Winkelwarande, het Sint-Kruis-Winkeldorp, de Georges De Baetsplaats, de Smishoek, aan de westzijde van de John Kennedylaan in de Knippengroen, de Karel De Clercqstraat en de Jaak Janssensstraat en zo aan de overzijde van het kanaal verder naar Ter Donk, Doornzele en Evergem. Op twee plaatsen vormde de landweg in Winkel een verbreding¹⁰⁸: ter hoogte van de kerk waar de dorpsplaats ontstond en bij de huidige Georges De Baetsplaats waar hij de verbindingsweg naar Gent kruiste (thans de Karel Bauwensstraat). Opvallend in het centrum van het dorp zijn de talrijke smalle stegen of waterstraatjes die naar de Noordlede en de Moervaart leidden en die, indien niet meer herkenbaar, in de perceelstructuur en op het historische kaartmateriaal terug te vinden zijn. Ze getuigen van de handelsactiviteiten waaraan Winkel zijn ontstaan dankte en vonden waarschijnlijk hun oorsprong in de vroegere aanlegsteigers waarlangs die handelingen zich concentreerden. Dit dorpscentrum was door een kleine waterweg, het zogenoemde *Kerkvaardeken* met de Moervaart verbonden en gaf ook plaats aan een aard, een aanlegplaats met laad- en loskade, of het economische hart van Winkel, althans tot de 16de eeuw of tot deze functie verplaatst werd naar het meer zuidelijk gelegen Rodenhuize, aan de samenvloeiing van de Moervaart met de Sassevaart. Hoewel er bovengronds op het eerste gezicht in het centrum van Winkel weinig relictten van laatmiddeleeuwse oorsprong te vinden zijn, getuigen talrijke sporen in landschap, water- en wegennet nog van de vroegere middeleeuwse geschiedenis en lijkt het ons geen overbodige luxe ze in detail archeologisch en historisch te documenteren vooraleer ze voor goed verloren gaan.

Bouwarcheologisch onderzoek van de Heilig-Kruiskerk in het centrum van Winkel maakte het mogelijk om de bouwgeschiedenis te reconstrueren¹⁰⁹. De oudste laatmiddeleeuwse fase, opgetrokken uit baksteen van groot formaat, kan overeenstemmen met het ontstaan van de parochie en het houden van de eerste cultus-

¹⁰⁸ Dit is vergelijkbaar met de z.g. kleine pleinen aan wegenkruispunten zoals ze ook bij de vorming van het openbaar domein in de middeleeuwse stad werden vastgesteld, cf. M.C. Laleman en G. Vermeiren, ‘Ruimte en bewoning in het centrum van het middeleeuwse Gent’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis & Oudheidkunde te Gent*, 64/1, (2010), pp. 29-35.

¹⁰⁹ Onderzoek van Stadsarcheologie Gent, zie: P. Steurbaut en G. Vermeiren, ‘Sint-Kruis-Winkel, Heilig-Kruiskerk’, *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent), 2/1, (2007), pp. 181-189. Zie ook: F. De Potter en J. Broeckeaert, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1864-1870, deel 7, passim; A. Baert, *Beschrijving en geschiedenis van Winkel-Sint-Kruis*, Gent, 1889; J. Vermeulen, ‘L’église Sainte-Croix de Wynckel-Sainte-Croix’, *Bulletin de la Société d’Histoire et d’Archéologie de Gand*, (1934-1935), pp. 24-35.

Detail uit de kaart XXX die J. de Clerck in 1701-1702 van het dorpscentrum met de kerk en het kasteel maakte en die in 1758 gekopieerd werd (Rijksarchief Gent, Kaarten en plannen nr. 1353/14)

diensten in de late 13de eeuw. De oudste relictien in situ behoren tot een eenbeukige kerk met veelzijdige apsis. Dit gebouw (buitenwerks 15.39 bij 8.55 meter) was opgetrokken met bakstenen van $27/28 \times 12.5/13 \times 4.5/5$ centimeter en witte kalkmortel. Sporen ervan bleven tot op heden bewaard in de centrale apsis en in de zone tussen gewelf en dak. De apsis is gestut door steunberen, waarvan er drie bewaard bleven. Drie spitsboogvensters doorbreken de apsis. Bij het onderzoek boven de gewelven kon ook worden vastgesteld dat de westzijde oorspronkelijk met een bakstenen puntgevel was afgewerkt. Korte tijd later werd de kerk uitgebreid met twee zijkoren/zijbeuken en iets verlengd, wat de afmetingen op ca. 22.20 meter breedte en 19.66 meter lengte bracht. Van deze bouwfase, gerealiseerd met bakstenen van $27 \times 12.5 \times 4$ centimeter, bleef enkel de noordzijde met de bijbehorende steunberen bewaard. Het gebouw had toen een basilicale opbouw, wat inhoudt dat de zijbeuken minder hoog waren dan de middenbeuk en afzonderlijk waren afgedekt. De beuken waren niet overwelfd maar hadden een houten overkapping. In een volgende fase werd op enige afstand ten westen van de kerk een vierkante bakstenen toren opgetrokken. Het gaat om de nog bestaande westtoren met bijhorende traptoren, opgetrokken met bakstenen van $24/25 \times 10.5/11.5 \times 5/5.5$ centimeter. Vervolgens werden westtoren en bestaande kerk met elkaar

verbonden. Het muurwerk en de vensteropeningen van die eenbeukige benedenkerk bleven bewaard in de zone tussen de bestaande gewelven en het dak. Volgens recent onderzoek wordt voor de opbouw van deze benedenkerk, althans op basis van de bestaande relictten en in vergelijking met de zuidvleugel van de Bijlokeabdij¹¹⁰ en met de Leievleugel van het Dominicanerklooster aan Onderbergen een datering in de 14de eeuw voorgesteld¹¹¹. In de 17de eeuw onderging de Heilig-Kruiskerk een grondige renovatie, waarbij het gebouw volledig driebeukig werd en de hele constructie als een hallekerk onder een gemeenschappelijk dak terechtkwam. In het tweede kwart van de 19de eeuw werden onder meer een doopkapel en een sacristie toegevoegd, naar ontwerp van de Gentse architect Louis Minard (1801-1875).

Opvallend bij de archeologische vaststellingen is dat de oudste kern van de Heilig-Kruiskerk een laatmiddeleeuwse baksteenconstructie aanwees. Op grond van onderzoek in Gent, waarbij bakstenen muurwerk kon worden gecombineerd met dendrochronologisch onderzoek¹¹², zou men die oudste kern in de 14de eeuw kunnen plaatsen. Maar kan wat in Gent werd vastgesteld, geëxtrapoleerd worden naar de landelijke omgeving, in dit geval de zone ten noorden van Gent? Moet men er van uitgaan dat dit landelijke gebied minder progressief was? Of net omgekeerd, ondersteunden de nabijheid van het Waasland, waar al vroeg (in de 13de eeuw) baksteen werd geproduceerd, en de rechtstreekse verbinding door de Moervaart een vroegere progressieve ontwikkeling? Baksteen was nu eenmaal al snel beschikbaar voor Winkel, terwijl de aanvoer van natuursteen uit het Doornikse of uit andere steenrijke regio's allesbehalve evident en zeer duur moet geweest zijn. Op grond van de thans bestaande inzichten kan men inderdaad stellen dat de oudste kern van de Heilig-Kruiskerk misschien nog uit de late 13de eeuw kan stammen¹¹³.

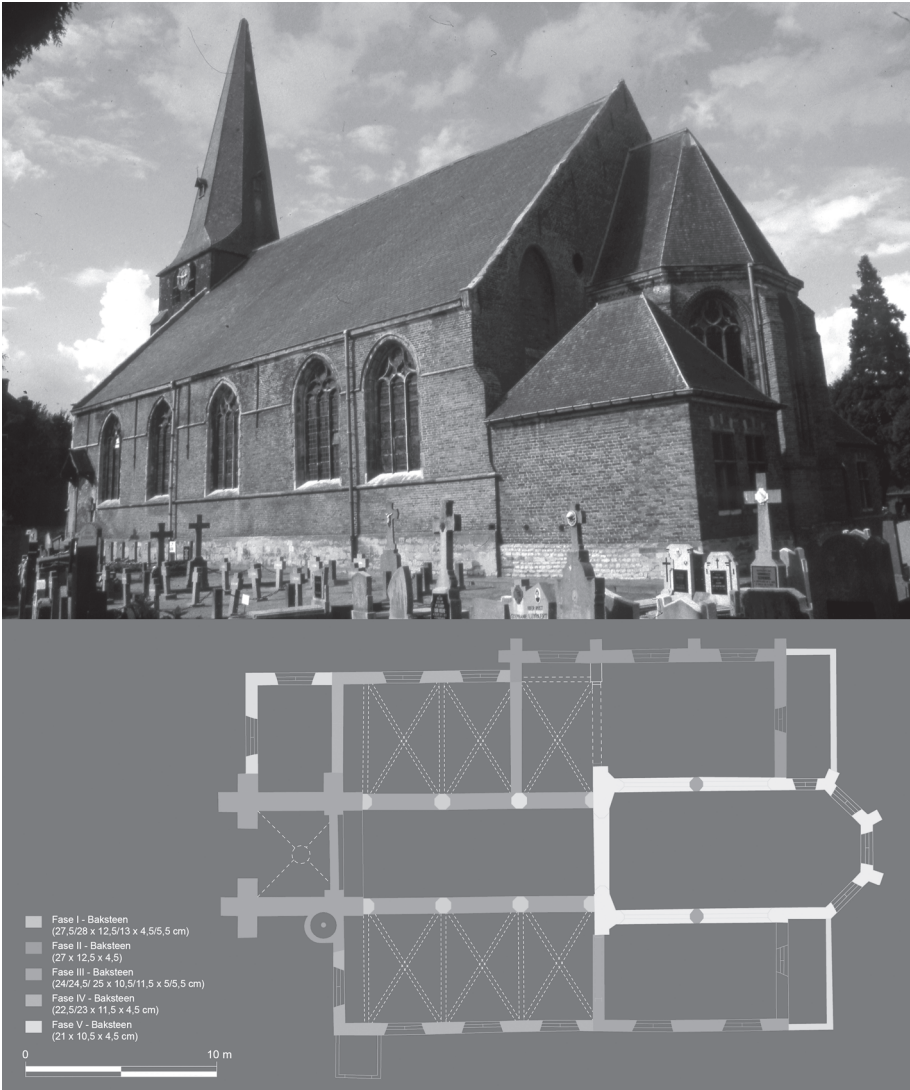
Bij het onderzoek van de Heilig-Kruiskerk werd ook de vraag gesteld in hoeverre deze dorps- of plattelandskerk in haar ontwikkeling essentieel verschilde van stedelijke kerkelijke ontwikkelingen, in het bijzonder in Gent. Uit de materiële sporen blijkt Winkel een ontwikkeling te hebben gekend van een zeer eenvoudige kapel tot een driebeukige hallekerk met westtoren. Dit geschiedde in een hele reeks stappen. Die geleidelijke uitbreiding is verbonden met de bevolkingsgroei en het succes van economische activiteiten binnen de betreffende parochie-entiteit. De stelselmatige uitbreiding verschilt in se niet van onderzochte stedelijke kerken, wel de schaal waarop dit gebeurde en de evolutie in de tijd. In haar meest ontwikkelde,

¹¹⁰ M.C. Laleman en G. Stoops, *Baksteengebruik*, 2008, pp. 163-183.

¹¹¹ V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, p. 254.

¹¹² M.C. Laleman en G. Stoops, *Baksteengebruik*, 2008, pp. 163-183.

¹¹³ Zie ook: V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, p. 250.

De bouwkundige ontwikkeling van de Heilig-Kruiskerk in het dorp van Winkel, vanuit de oudste vermoedelijk laat 13de-eeuwse apsis (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie Gent)

post-middeleeuwse omvang was Winkel een kerk van 33 bij 19 meter buitenwerks (of 20 meter breed ter hoogte van het transept)¹¹⁴, beduidend kleiner dan bijvoor-

¹¹⁴ Met dank aan Peter Steurbaut, Stadsarcheologie Gent.

beeld alle middeleeuwse stedelijke parochiekerken in Gent. De parochiekerken van de zogenoemde abdijdorpen komen het dichtst in de buurt¹¹⁵.

Interessant is ook de kerk van Winkel te bekijken ten opzichte van andere kerken op de dekzandrug Meetjesland-Waasland. Enkele dorpskerken, zoals deze van Wachtebeke, Moerbeke, Stekene, Eksaarde, Sinaai en Belsele gaan immers eveneens terug tot een kern die al in de late middeleeuwen werd opgericht¹¹⁶. Net zoals een aantal andere kerken langsheen deze transportroutes werd er al 'vroeg' met kwaliteitsvolle baksteen gebouwd, zeker bij de kerkjes die een signaalfunctie hadden in de nieuwe nederzettingen ten noorden van Gent¹¹⁷. Eveneens kenmerkend is de trage, gestage uitbreiding tot een veel grotere post-middeleeuwse kerk. In alle gevallen gaat het om baksteenarchitectuur, een groep van toch wel bijzondere, specifieke kerken van laatmiddeleeuwse origine, die nauwelijks in de bestaande architectuuroverzichten aan bod komt. Dit had dan ook duidelijk invloed op de manier waarop men met de gebouwen omging, ook bij restauraties in vrij recente tijd. Nochtans toont het onderzochte archief voor de kerk van Winkel aan dat men zich al in de 19de eeuw zeer bewust was van de historische en architectonische betekenis van de dorpskerk, een kennisgegeven dat in de loop der tijden verloren ging of vergeten werd. En ook dit is jammer genoeg kenmerkend voor heel wat kennis die al lang zijn weg vond in de Gentse historiografie, maar naderhand verloren raakte.

De Wase Baudelo-abdij

Het archeologisch onderzoek van de dorpskerk van Winkel wees uit dat de oudste fase een kleine bidplaats omvatte, die met bakstenen van groot formaat was opgetrokken. Het relatief vroege gebruik van baksteen in dit rurale gebied, moet in een iets ruimere geografische context worden bekeken¹¹⁸. Winkel heeft zich ontwikkeld langsheen een oost-west verlopende zandrug die het Meetjesland of de streek rond Eeklo met het Waasland verbond. Van in de 13de eeuw staat het Waasland bekend als een uitgelezen centrum van gebakken bouwstenen. Vaak wordt er daarbij verwezen naar de rol van de cisterciënzerabdij van Baudelo.

¹¹⁵ Zie onder meer M.C. Laleman, 'Sint-Pietersplein: de Onze-Lieve-Vrouwekerk', *Archeologisch onderzoek in Gent 2002-2010*, (Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent), 2/4, (2010), pp. 121-156.

¹¹⁶ Zie ook: V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 384-388, pp. 407-408.

¹¹⁷ Zie ook: M.C. Laleman, 'Touches rouges dans le paysage du comté de Flandre', *Château Gaillard*, (Publications du CRAHAM), 28, (2018), in druk.

¹¹⁸ M.C. Laleman en G. Stoops, *Baksteengebruik*, 2008, pp. 163-183.

Het ontstaan van de Baudelo-abdij klimt op tot de late 12de eeuw¹¹⁹. In 1197 trok Boudewijn van Boekel (+ 1205), benedictijnermonnik van de Gentse Sint-Pietersabdij, zich terug in een kluis op de *Coudenborn* in het Waasland. Met de religieuzen die hem kwamen vervoegen, ontstond een kleine gemeenschap die zich in Klein-Sinaai vestigde, begin 13de eeuw door de bisschop van Doornik werd erkend en van in den beginne kon rekenen op steun van de graven van Vlaanderen. In 1215 faalde een eerste poging tot overname door de cisterciënzerabdij van Clairvaux. In 1217 stapte de communiteit wel over tot de Orde van Cîteaux, als dochter van de Henegouwse abdij van Cambron. Wellicht speelde de invloed van gravin Johanna van Vlaanderen een beslissende rol. In elk geval schonk zij toen 20 bunder grond voor het voortbestaan van de nieuwe abdij. Baudelo stichtte verschillende uithoven van waaruit veel inpolderingen, onder meer in Zeeuws-Vlaanderen, werden gerealiseerd. In 1578 werd de abdij zwaar toegetakeld door beeldenstormers. Vanaf de late 16de eeuw bouwden de cisterciënzers hun Gentse refuge aan de Ottogracht tot abdij uit. Deze werd opgeheven in de Franse tijd.

In 1223 schonk gravin Johanna twee *bonnaria* aan Baudelo om daar ‘stenen’ (*ad conficiendas lateres*) te vervaardigen¹²⁰. De bronnen laten niet toe te concluderen of het hier om een bijdrage voor het eigen gebouwencomplex ging of dat men meteen ook voor derden kon produceren. Een aantal aanwijzingen lijken eerder te pleiten voor een markteconomische activiteit. De grafelijke beslissing ligt in elk geval aan de oorsprong van een bloeiende artisanale bedrijvigheid in Stekene. Door archeologisch onderzoek is inmiddels ook bekend dat er in het Waasland, behoudens de Romeinse voorgangers, geen gebakken bouwstenen werden geproduceerd voor de 13de eeuw¹²¹. Het oudst bewaarde cijnsboek van Baudelo, opgesteld in 1261-1263, vermeldt een zekere Lamsinus, zoon van Dirkinus Teglar¹²². De vermelding van beide ‘tichelaars’, letterlijk vervaardigers van ‘tichels’ (dus dakpannen of tegels) wordt thans beschouwd als een bewijs voor de vervaardiging van bakstenen in Stekene vanaf omstreeks 1240 of nog vroeger. Dit kan, hoewel in het licht van de huidige verworven kennis daktegels alvast vroeger werden geproduceerd dan bakste-

¹¹⁹ F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis*, 3/3, 1879, Sinaai; G. Asaert, A. De Belie en H. Naudts, *De abdij van Boudeloo*, Sint-Niklaas, 1973; A. De Belie en H. Naudts, *De abdij van Boudelo*, Sint-Niklaas, 1982; M. De Smet, ‘De Baudeloo-abdij in Klein-Sinaai’, in *Speuren, spitten, sparen. Oost-Vlaanderen archeologisch door- gelicht*, Gent, 1988, pp. 95-98; A. De Belie, *De Boudelo-abdij archeologisch door- gelicht*, Belsele, 1997; V. Debonne en T. Oost, ‘Bakstenen en profielstenen uit de cisterciënzerabdij van Boudelo’, in T. Coomans en H. van Royen, *Medieval Brick*, 2008, pp. 279-292; V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 384-387.

¹²⁰ RG, Archief Baudelo, nr. 8, f. 166-166v°. Zie ook: V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 384-385.

¹²¹ R. Van Hove, ‘Archeologisch onderzoek in de H. Kruiskerk te Vrasene (Beveren, O. Vl.), van prehistorische bewoning tot romaanse kerk’, *Annales van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 98, 1995, p. 483. Zie ook: V. Debonne, *Uit de klei*, 2015.

¹²² RG, Archief Baudelo, nr. 552. Zie ook: V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 385-386.

nen en behalve in de Romeinse tijd in het Waasland ook doorlopend tot in de volle middeleeuwen en later werden vervaardigd. De productie van al deze bouwkera-
miek kan technisch ook in eenzelfde atelier of productiecentrum gecombineerd
zijn. Voorts blijkt uit het vermelde cijnsboek dat de Baudelo-abdij in Stekene ook 4
mansurae met *tiglarie* bezat waarvan de uitbating aan een zekere Taibart werd
overgelaten¹²³. Wat er ook van zij, deze enkele fragmentarische gegevens laten
alvast toe te stellen dat Stekene al vroeg of alleszins voor het midden van de 13de
eeuw een marktgerichte bouwproductie had, die niet enkel voor de abdij of het
abdijdomein produceerde maar de producten ook richting Gent stuurde. Voor het
transport van de gebakken bouwstenen, in belangrijke mate naar dat stedelijke
Gent, werden de waterwegen van het turfvervoer benut¹²⁴. De grote waterassen
waren de Moervaart en de Schipgracht waar de verschillende kleinere waterlopen
of ‘leden’ op uitgaven. In 1314-1315 besloot Gent om een rechtstreekse waterweg
met Stekene te realiseren, bekend als het nog deels bewaarde Stekenevaardeken¹²⁵.
Turf en bouwmaterialen kwamen in Gent bij het einde van de Schipgracht aan en
werden daar gestapeld vooraleer ze hun verdere bestemming vonden. De bekende
Gentse toponiemen *Torfbriel* (torf = turf) en *Tichelrei* (tichel voor tegel, dakpan,
en wellicht ook baksteen) herinneren nog aan die laatmiddeleeuwse situatie¹²⁶.

Turf en baksteen

In elk van de hier verder onderscheiden cisterciënzer domeinen begon de exploita-
tie met de oprichting van een centraal uitbatingscentrum, in de gegevens met
betrekking tot Winkel steeds *curtis* of hof genoemd. Meestal kwamen er rond de
curtis andere hoeven bij en ontstond als het ware een nederzetting, een gehucht of
zelfs een dorp. Rostijne is daar een goed voorbeeld van. Vanuit het centrum werden
bomen gerooid, moerassen gedraineerd, grachten gegraven, dijken opgeworpen en
wildernis omgezet in weiden of akkers¹²⁷. Met deze landbouwactiviteiten kon men
overleven en met het surplus werden economische bedrijvigheid en handel, meestal
in relatie met de nabijgelegen stad, gestimuleerd. Waar mogelijk werd er in de ont-
ginningszones langs de Noordzeekust of tussen Gent en de Westerschelde turf of

¹²³ V. Debonne, *Broeders*, 2017, pp. 186-187.

¹²⁴ Zie ook: S. Dalle, W. De Clercq, P. De Smedt, J. De Reu, D. Herremans, P. Crombé en M. Van Meirvenne, *Monnikenwerk. De Boudelo-abdij en het Wase landschap*, Stekene, 2014.

¹²⁵ M.C. Laleman en G. Stoops, *Baksteengebruik*, 2008.

¹²⁶ M. Gysseling, *Gents vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen e.a., 1954, p. 80 nr. 504.

¹²⁷ Zie ook: W De Clercq *et alii*, Sporen van baksteenproductie op het Maldegemveld te Kleit-Maldegem (O.-Vl.), *Archaeologia Mediaevalis*, 38, (2015), pp. 89-92.

De omgeving van Torfbriel en Tichelrei in Gent, langsheen de Schipgracht en ten noorden van de Lange Steenstraat, naar het Panoramisch gezicht op Gent 1534 (STAM Gent, © Lukas – Art in Flanders vzw, foto Hugo Maertens)

veen op een min of meer systematische wijze gewonnen. Na het uitgraven werd de turf gedroogd en dan langs smalle grachten (veenriviertjes of moervaarten) verscheept naar de nabijgelegen stad waar het als brandstof voor ambachtelijke bedrijvigheden en huishoudelijk gebruik werd verkocht¹²⁸. Het massale verdwijnen van

¹²⁸ A. Verhulst, *Landschap*, 1995, p. 78 en pp. 100-101.

bos en de demografische ontwikkeling leidden in de steden immers tot een brandstofschaarste. Turf of gedroogd veen bood een zeer goed alternatief. De prijs varieerde volgens de kwaliteit en de dikte van de te ontginnen laag. In de 13de eeuw was de verkoop van turf echt winstgevend en kon men er bijna dubbel zo veel mee verdienen als met de verkoop van landbouwproducten¹²⁹. De oudst bekende vermelding van moergronden bestemd voor turfwinning in de Vier Ambachten dagtekent van 1139 toen de norbertijnen van Drongen in Hulsterlo bij Hulst bos en moer ten geschenke kregen van Iwein van Aalst, schoonzoon van Filips van de Elzas en nauw betrokken bij het ontstaan en de vroege ontwikkeling van de abdij van Drongen¹³⁰. Het hoogtepunt van de veenontginningen voor turf in het gebied van de Vier Ambachten wordt geplaatst in de tweede helft van de 13de eeuw, waarbij ook de inspanningen van gravin Margaretha niet onopgemerkt bleven¹³¹. In de perceelstructuur van Winkel en omgeving kunnen op de 18de-eeuwse Ferraris-kaarten¹³² de littekens van de systematische ontginning voor bepaalde zones nog afgelezen worden, onder meer rondom het Hof van Wevelgem.

Turfontginning was uiteraard alleen mogelijk waar veen in de bodem was gevormd, kon worden opgediept en verhandeld. De geografische situatie ten noorden van Gent werd in belangrijke mate bepaald door de rivierloop van de Kale Durme ten zuiden van de dekzandrug. Ter hoogte van Winkel herkennen we twee rivierarmen, namelijk de Zuidlede en de Noordlede. Deze laatste werd, wellicht in de 13de eeuw, gekanaliseerd en verdiept zodat een grotere economische benutting als Moervaart mogelijk was. De Moervaart werd verschillende keren ingrijpend aangepast aan nieuwe waterkundige situaties zoals na het graven van de Sassevaart in 1547-1549 en na de aanleg van het Kanaal Gent-Terneuzen (eerste fase 1826)¹³³. Essentieel voor de turfontginningen ten noorden van Gent en vooral voor de transport van turf naar het nabije Gent, waren de talrijke waterloopjes die diverse algemene benamingen meekregen zoals watergang, moervaart, geleed, leek of beek. Tot de grotere waterloopjes behoorde de Rostijnebeek die in de (later gekanaliseerde) Lange Lede overging en nabij Wachtebeke de Moervaart verwoegde. Via Moervaart en Schipvaart bereikten de turfladingen, en naderhand ook de keramische bouwproducten, Gent. En dat was uiteindelijk de bedoeling. De historische kaarten tonen de aanwezigheid van die talrijke kleinere waterwegen op het

¹²⁹ A. Verhulst, *Landschap*, 1995, p. 100.

¹³⁰ A. Verhulst, *Landschap*, 1995, p. 81; P. Trio, 'Een middelgrote norbertijnen gemeenschap in de Gentse marge 1136/1138-1580', in J. Decavele *et alii*, *De Oude Abdij*, 2006, pp.69-88.

¹³¹ A. Verhulst, *Landschap*, 1995, p. 81.

¹³² J. de Ferraris, *Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik*, Brussel, 1771-1778.

¹³³ De Moervaartdepressie is een vastgesteld landschapsrelict, cf. Onroerend Erfgoed Vlaanderen, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be>.

Kaart met de turfwaterlopen ten noorden van Gent (Stad Antwerpen, Felixarchief)

grondgebied. Sommige delen zijn nog ter plaatse herkenbaar zoals de Rostijnebeek, de Pachtgoedbeek of naar Wachtebeke toe de Lange Lede.

Waar mogelijk werd de turfontginning in het graafschap Vlaanderen gecombineerd met het vervaardigen van gebakken bouwstenen die dan in veldovens werden geproduceerd¹³⁴. Zo kan er verwezen worden naar Ramskapelle en Dudzele ten noorden van Brugge¹³⁵. Aan de basis van de landontwikkeling lagen schenkingen van gronden en rechten door de graven van Vlaanderen aan de cisterciënzerabdij van Ter Doest, die instond voor het ontginnen van turf en het bakken van bouwstenen, die via kleine daartoe aangelegde watergangen naar het nabije stedelijke

¹³⁴ Zie voor het functioneren van dergelijke veldovens: F. Thuillier, *La cuisson des briques en meule, un procédé artisanal oublié*, *Archéologia*, 474, (2010), pp. 50-58.

¹³⁵ M. Coornaert, 'De steenbakkerij van de stad Brugge te Ramskapelle', *Rond de Poldertorens*, 7/2 en 7/3, (1965), pp.42-53, pp. 90-99; J.P. Sosson, 'À propos des briquetteries de Ramskapelle (Heist) au bas moyen âge', *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, (1965), p.124; J.P. Sosson, *Les travaux publics de la ville de Bruges XIVe-XVe siècle. Les matériaux. Les hommes*, Brugge, 1977; J. Devliegher, 'Onderzoek van een middeleeuwse steenbakkerij te Ramskapelle', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 116, (1979), pp. 273-280; M. Coornaert, 'De Brugse tegelrie te Ramskapelle', *Rond de poldertorens*, 22/3, (1980), pp. 90-93; M. Coornaert, *Westkapelle-Ramskapelle. De geschiedenis, de topografie en de toponymie van Westkapelle en Ramskapelle met de studie van de Brugse tegelrie*, Tiel, 1981; B. Beernaert, *Monument en Steen*, (*Open Monumentendag*), Brugge, 2003, pp. 5-9. J.P. Sosson, *A propos*, 1965; J.P. Sosson, 'Pour une approche économique et sociale du bâtiment. L'exemple des travaux publics à Bruges aux XIVe et XVe siècles', *Bulletin de la Commission royale des Monuments et des Sites*, 2, (1972), pp. 130-152; J.P. Sosson, *Les travaux*, 1977, pp. 70-74; J.P. Sosson, 'La brique aux Pays-Bas aux XIVe et XVe siècles. Production, prix, rentabilité', in P. Boucheron, P. Broise en Y. Thébert (eds), *La brique antique et médiévale. Production et commercialisation d'un matériau*, (Ecole française de Rome 247). 2000, pp. 261-268.

Brugge werden vervoerd. Het succes van deze activiteiten leidde ertoe dat de Stad Brugge de centrale hoeve van het domein, het Hof van Ayshove, in 1331 aankocht om zo de productie van bouwstenen zelf beter te kunnen beheren en controleren. Op basis van de stadsrekeningen evalueerde J. P. Sosson de productie op zowat 17 miljoen bakstenen in de periode 1332 tot 1416. Alle bouwstenen werden vervaardigd in veldovens, waarvan er al enkele archeologisch konden worden onderzocht¹³⁶. De betekenis van Brugge in de vroege ontwikkeling van de baksteenarchitectuur en de plaats van deze stad binnen een bredere Noordwest-Europese context werd verder uitgediept en leidde tot nieuwe bevindingen die zowel te maken hebben met de chronologie, de invloedssferen als de menselijke actoren die daarbij van betekenis waren¹³⁷.

Ook in de omgeving van Veurne, eveneens residentiestad van de graven van Vlaanderen, kon een parallelle ontwikkeling worden waargenomen. De grafelijke schenkingen van gronden en rechten aan de cisterciënzerabdij van de Duinen leidde tot een ambachtelijke explosie van turfonginningen en baksteenovens¹³⁸. De laatmiddeleeuwse resten van de uithoven van Ten Bogaarde (Koksijde) en de Allaertshuizen (Wulpen)¹³⁹ getuigen nog van de bloeiperiode in de 13de eeuw. Bakstenen werden ook massaal verscheept naar de nieuwe stad Nieuwpoort waar een exportbeweging naar de Britse eilanden op gang kwam¹⁴⁰. Recent onderzoek heeft aangetoond hoe de vroege baksteenarchitectuur in deze regio vanaf minstens het begin van de 13de eeuw haar opgang maakte, en welke actoren en factoren daar een rol in hadden, althans volgens de huidige verworven kennis¹⁴¹.

¹³⁶ Zie ook: B. Hillewaert, 'De ontginning van het landschap', in: B. Hillewaert, Y. Hollevoet en M. Ryckaert, *Op het raakvlak van twee landschappen. De vroegste geschiedenis van Brugge*, Brugge, 2011, pp. 114-117.

¹³⁷ V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 186-188, pp. 222-237. Zie ook: V. Debonne en K. Haneca, 'Baksteen en boomringen: een verfijnde chronologie van het hallenkoor van de Onze-Lieve-Vrouwkerk in Damme (prov. West-Vlaanderen)', *Relicta*, 7, (2011), pp. 67-100.

¹³⁸ G. Van de Woude, *Ter Duinen, kustmacht onder de graven*, Antwerpen, 1944; R. Boterberghe, 'Historische geografie van het overstromingsgebied van de Ijzer in de middeleeuwen', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 16, (1962), pp. 77-142; G. Berings, 'Het oude land aan de rand van het vroeg-middeleeuwse overstromingsgebied van de Noordzee. Landname en grondbezit tijdens de middeleeuwen', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 34, (1985), pp. 37-84; J. Van Acker, *Abdijen*, 2000; A. Lehouck, 'Gebruik en productie van baksteen in de regio Veurne van circa 1200 tot circa 1550', in T. Coomans en H. van Royen, *Medieval Brick*, 2008, pp. 203-232. Zie ook: A. Lehouck, 'Het verstedelijkingsproces en de oudste stenen burgerwoningen van Veurne', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 56, (2002), pp. 1-34.

¹³⁹ J. Termote en E. Vancouillie, 'De baksteenbakkerij van de Allaertshuizen te Wulpen', *De Duinen*, 18, (1988), pp. 79-87; A. Lehouck, *Gebruik*, 2008, pp. 222-224.

¹⁴⁰ A. Lehouck, *Gebruik*, 2008, pp. 223-224. Zie ook: J. Herzog, 'Ehemalige Materialentnahmegruben erkennen. Auswertung von Höhendaten', *Archäologische Informationen*, 24/1, (2001), pp. 39-43.

¹⁴¹ V. Debonne, *Uit de klei*, 2015 p. 189, pp. 237-243; A. Lehouck, 'Les premiers temps de l'architecture en briques au Nord de Alpes: la question de l'origine vue des Pays-Bas', in E. Delaissé en J.M. Yante (eds), *Les cisterciens et l'économie des Pays-Bas et de la Principauté de Liège (XIIIe-XVe s.)*, (Actes du Colloque de Louvain-la-Neuve, 28-29 mai 2015, UCL Publications médiévales), Louvain-la-Neuve, 2018, pp. 183-204.

Door de aanwezigheid van vroege baksteenarchitectuur langsheen de hoge zandrug tussen Meetjesland en Waasland komt men automatisch terecht in de jarenlange vraagstelling over de rol die de cisterciënzers, al dan niet, in dat wordingsproces hebben vervuld, evenals bij de betekenis van het stedelijke Gent en het Gentse in het verspreidingspatroon van baksteen gedurende de 13de eeuw. De rol van de cisterciënzers bij die ontwikkeling van de baksteenarchitectuur was het hoofdonderwerp van een internationaal colloquium in Koksijde in 2007¹⁴². Algemeen concluderend kan worden gesteld dat zij niet afwezig waren in die evolutie, maar dat zij niet of toch niet alleen met de hoofdrol kunnen worden beladen. De kennis voor de Gentse regio berust in de eerste plaats op de archeologische bevindingen van de voorbije vier decennia en de manier waarop voor een aantal vindplaatsen de gegevens konden worden gekoppeld aan absolute dateringen op basis van dendrochronologie en radiokoolstofonderzoek, een combinatie die in Vlaanderen voor het eerst door Stadsarcheologie Gent werd toegepast en nu algemeen gangbaar is¹⁴³. Die dateringen vormen de ruggengraat om andere laatmiddeleeuwse bakstenen relictten chronologisch te plaatsen. Waar bij projecten elders hard wordt vastgehouden aan formaten¹⁴⁴, baksteenlagen¹⁴⁵ en een bepaald type van metselverband, wordt daar in Gent iets voorzichtiger mee omgesprongen. Zowel vanuit het archeologisch onderzoek als vanuit geschreven inlichtingen is immers bekend dat meerdere formaatgroepen tegelijkertijd voorkwamen. Ook wat de bouwheren betreft en hun impact op die ontwikkeling van de vroege baksteenarchitectuur is de Gentse beeldvorming iets genuanceerder dan thans meestal wordt voorgehouden. Zo wordt er verwezen naar de rol van de graven van Vlaanderen die aan de basis lagen van de vergunningen om, onder meer in het Waasland, maar ook elders stenen te mogen produceren en verhandelen. Dat de Gentse patriciërs in de 13de eeuw bij die baksteenarchitectuur een hoofdrol hadden, dient zeker te worden genuanceerd. Ondanks de talrijke internationale contacten, onder meer met Hanzesteden en andere gebieden waar middeleeuwse baksteenbouw al vroeg tot ontwikkeling kwam, bouwde de stadselite op enkele schaarse uitzondering na hoofdzakelijk met Doornikse steen¹⁴⁶. De openbare monumenten, de kerkgebouwen, de belangrijkste abdij- en kloostergebouwen, maar ook bruggen, kaaien en andere infrastructuur waren tot ver in de 14de eeuw opgebouwd met Doornikse kalksteen

¹⁴² T. Coomans en H. van Royen, *Medieval Brick*, 2008; V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 71-73, pp. 97-111; A. Lehouck, *Les premiers*, 2018.

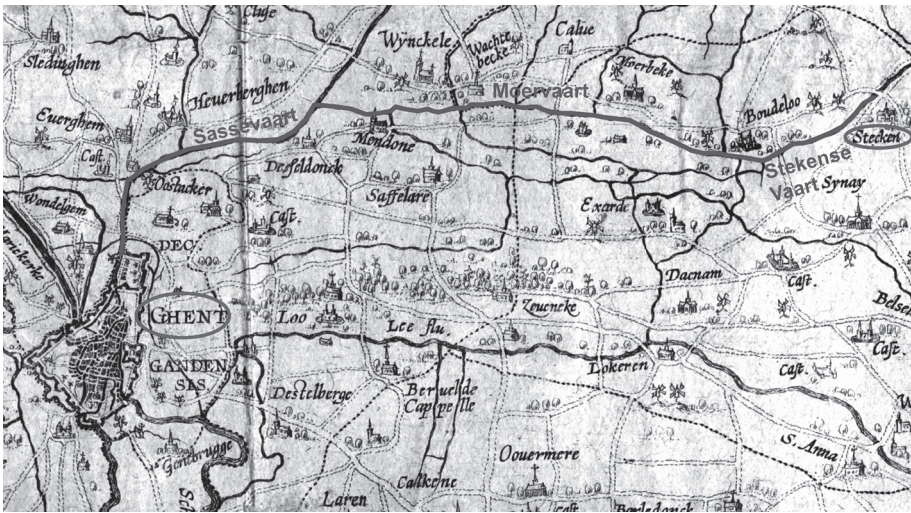
¹⁴³ M.C. Laleman en G. Stoops, *Baksteengebruik*, 2008. Zie ook: V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 61-63.

¹⁴⁴ V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 95-97.

¹⁴⁵ V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 259-264.

¹⁴⁶ M.C. Laleman en P. Raveschot, *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1300. De kelders*, Brussel, 1991.

die via de Schelde massaal werd aangevoerd. En als natuursteen in combinatie met baksteen werd gebruikt, dan werden de gebakken bouwstenen aanvankelijk gereserveerd voor binnenparementen en kleinere toepassingen. En toch werd er in de 13de eeuw met baksteen gebouwd, zowel in Gent als in het buitengebied, onder meer te noorden van de stad. In het licht van de huidige stand van het onderzoek vermoeden we dat de vroege toepassing van baksteen een weerspiegeling is van opkomende ‘nieuwe’ maatschappelijke actoren die zich vooral na 1300 konden ontplooiën: ambachtshuizen, kloosters, een nieuwe opkomende leidende klasse, dorpskernen, en zo meer.

De Stekenevaart bevorderde het transport van gebakken bouwmaterialen tussen de Wase productiecentra en het stedelijke Gent, detail uit een 17de-eeuwse kaart (Archief Gent, SAG)

Een deel van de Gentse onderzoeksresultaten werden naderhand opgenomen in een nieuw overzicht voor Vlaanderen, dat hoofdzakelijk met bouwhistorische gegevens en kunsthistorische benaderingen werd opgebouwd en dat als dynamisch onderzoeksproject constant wordt aangevuld en inhoudelijk verrijkt. Denken we in dit verband onder meer aan het onderzoek van de kerk van Belsele¹⁴⁷. Volgens dit ruimere baksteenonderzoek in het graafschap Vlaanderen zou het in Gent

¹⁴⁷ V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 247-251, pp. 387-388; V. Debonne, I. Bailiff, S. Blain, S. Esch-Chakrouni, J. Hus, M. Van Strydonck en K. Haneca, 'Wase baksteen gedateerd! Natuurwetenschappelijk dateringsonderzoek in de Sint-Andreas- en Sint-Gislenuskerk in Belsele (Sint-Niklaas, Oost-Vlaanderen)', *Relicta*, 12, (2015), pp. 181-218; A; Lehouck, *Les premiers*, 2018, p. 201.

omstreeks 1260 goed verspreide baksteenformaat (formaten) van $30 \times 14 \times 5.5/7$ centimeter van Wase (Stekense, *Stekelse*) makelijk zijn¹⁴⁸, wat rekening gehouden met de geografische en historische contextgegevens volstrekt plausibel is. Dat andere formaten, evenals de *know how* van het metselen met baksteen en de toepassing van het Vlaams verband via handelscontacten met Brugge in Gent zouden verspreid zijn, lijkt op dit ogenblik onvoldoende gedocumenteerd. Dit geldt, althans vanuit het Gentse perspectief ook voor het cruciale jaartal 1260¹⁴⁹. Zo wordt in die bewijsvoering de kapel bij het hospitaal van de Bijloke meegenomen. De kapel werd in Doornikse kalksteen tegen de oudere ziekenzaal opgetrokken. De dendrochronologie wijst op een bouwtijd na 1264-1265. In 1276 wordt de kapel als nieuw omschreven (*capella nova*)¹⁵⁰, waardoor de primaire bouwtijd eerder omstreeks 1270 moet worden geplaatst. Bij een tweede bouwfase werden de oorspronkelijke open bogen die kapel en ziekenzaal met elkaar verbonden gedicht met bakstenen van groot formaat, waarbij in principe eventueel hergebruik of restgebruik van vroegere/lopende bouwcampagnes niet kan worden uitgesloten. Die bakstenen invullingen dateren evenwel niet de primaire constructie van de hospitaalkapel, maar horen bij een tweede bouwfase en moeten zeker na 1270 worden geplaatst¹⁵¹.

In aansluiting bij de rol van de graven van Vlaanderen in de vroege ontwikkeling en snelle verspreiding van baksteen als volwaardig bouw materiaal in de tweede helft van de 13de eeuw, zoals dit voor de Gentse regio al eerder werd voorgesteld, beklemtoont onderzoek in de regio van Veurne, waarbij onder meer de Duinenabdij een betekenis had, hun eersterangs betrokkenheid¹⁵². Meer bepaald wordt er verwezen naar de slag van Bouvines (1214) met de overwinning van de Fransen, waardoor natuursteen uit Noord-Frankrijk of door Frankrijk gecontroleerde regio's niet meer beschikbaar was voor de bouwwerken in het graafschap Vlaanderen. Om zowel politieke als economische redenen dienden alternatieven te worden gezocht. Voornamelijk gravin Johanna zette zich ook persoonlijk in om tal van nieuwe initiatieven te steunen¹⁵³. Dit gold onder andere voor de vervaardiging van gebakken bouwstenen op basis van leem of klei op domeinen waar de grondstoffen aanwezig waren en waar er met lokale werkkrachten kon worden geproduceerd.

¹⁴⁸ V. Debonne, *Broeders*, 2017, p. 187.

¹⁴⁹ Zie voor Gent onder meer ook V Debonne, *Uit de klei*, 2015, pp. 251-253, pp. 393-394.

¹⁵⁰ RG, Fonds Rijke Gasthuis, nr. 39, oorkonde 8 maart 1276.

¹⁵¹ G. Everaert, M.C. Laleman, D. Lievois en G. Stoops, 'Bijlokekaai, Hospitaalsite', *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 19/4, (1995), pp. 36-38.

¹⁵² A. Lehouck, *Les premiers*, 2018, pp. 195-196, pp. 203-204.

¹⁵³ T. Luyckx, *Johanna van Constantinopel, gravin van Vlaanderen en Henegouwen. Haar leven (1199/1200-1244). Haar Regeering (1205-1244), vooral in Vlaanderen*, Brussel, 1946.

Aanvankelijk lijken productie en verspreiding niet meteen een stedelijke aangelegenheid, maar een activiteit in rurale stadsomgeving. Met de ontwikkeling naar een meer marktgerichte organisatie en rekening gehouden met de ruim beschikbare afzetmarkt, waarvoor ook de turfroutes konden worden benut, vond baksteen snel massaal toepassing in de nabije steden, zoals ook in Gent. Dit verklaart wellicht ook waarom langsheen de routes op de dekzandrug tussen Waasland en Meetjesland al vroeg, wellicht vanaf het midden van de 13de eeuw, misschien ook al vroeger, de eerste bakstenen kerkjes zich in het landschap aftekenden¹⁵⁴.

Bij de protagonisten die de vroege ontwikkeling van de baksteenproductie tussen het Waasland en Gent en ten noorden van Gent zouden hebben bevorderd, wordt er in recent onderzoek verwezen naar de familie uten Hove¹⁵⁵. Diverse familieleden waren zeer zeker betrokken bij de oprichtingen van de abdijen van Ten Bossche en Bijloke en bij de overbrenging van het Mariahospitaal van de plek naast Sint-Michielskerk naar de Bijlokemeersen, evenals bij de herbestemming van de private gebouwen aan Onderbergen tot Dominicanenklooster¹⁵⁶. In die diverse functies hadden meerdere familieleden vaak contacten met de graven van Vlaanderen en werden talrijke van hun activiteiten door de graven goedgekeurd of ondersteund. Sommige telgen zoals Boudewijn uten Hove bezaten turfgronden bij de abdij van Doornzele en waren omstreeks 1240 aanwezig in het gebied ten noorden van Gent¹⁵⁷. Een Philip uten Hove had dan weer moeren aan de *Coudenborn* bij de Baudelo-abdij¹⁵⁸. Of deze patriciërsfamilie daarom een directe impact had op de baksteenproductie en/of het bouwen met baksteen in Gent, is niet evident. Verschillende familieleden woonden in typische Gentse patriciërhuizen of Stenen, grote panden opgetrokken in Doornikse kalksteen en ook op de plekken waar ze actief waren werd behalve in hout vooral gebouwd met natuursteen uit de omgeving van het Doornikse. Er zijn meer en vooral ook meer concrete gegevens nodig om de hoofdbetrokkenheid van uten Hove's in de vroege ontwikkeling van de baksteenarchitectuur voor waar te kunnen aannemen.

Hoewel edelen met betrekking tot die laatmiddeleeuwse baksteenontplooiing zelden in beeld komen, verwezen de bouwarcheologische onderzoekers van de kerk van Onze-Lieve-Vrouw Geboorte in Mariakerke, deelgemeente van Gent, naar Raas X van Gavere (voor 1209-1291) als mogelijke opdrachtgever voor de kerk (kerkdelen) waarbij al vroeg baksteen werd toegepast en die omstreeks 1260 wordt

¹⁵⁴ Zie ook: M.C. Laleman, *Touches rouges*, 2018.

¹⁵⁵ V. Debonne, *Uit de klei*, 2005, p. 392, pp. 404-405.

¹⁵⁶ Zie onder meer M.C. Laleman, *Ontdek*, 2014, pp. 14-18.

¹⁵⁷ F. Blockmans, *Het Gentse stadspatriciaat*, 1938, pp. 406-407.

¹⁵⁸ F. Blockmans, *Het Gentse stadspatriciaat*, 1938, pp. 406-407.

gedateerd¹⁵⁹. De familie Van Gavere was zeer aanwezig in het gebied dat in deze bijdrage aan bod komt¹⁶⁰. Zo waren ze onder meer betrokken bij de bezitsvorming van de abdij van Guldenberg, kwamen ze voor bij de kerk van Eksaarde en waren ze ook aanwezig bij de abdij van Baudelo in de tweede helft van de 13de eeuw¹⁶¹. Maar ook de betrokkenheid van deze familie bij de ontwikkeling van de vroege baksteenarchitectuur moet nog verder worden onderzocht.

Nabeschouwingen

Met deze bijdrage werd beoogd om de zeer verspreide gegevens met betrekking tot drie cisterciënzer domeinen op het grondgebied van de Gentse deelgemeente Sint-Kruis-Winkel samen te brengen en in een ruimere context van grafelijke ontginningspolitiek met inbreng van cisterciënzer abdijen te situeren. Het samenbrengen van de gegevens voor de cisterciënzer hoven van de Gentse Bijloke (Rostijne) en van het West-Vlaamse Guldenberg in Wevelgem (Pachtgoed), beide 13de-eeuwse monialenstichtingen, leidde tot een afgebakende lokalisatie in het door industriële erosie sterk bedreigde gebied van de Gentse kanaalzone. Hun ligging binnen het internationale bedrijventerrein Arcelor Mitaal spreekt voor zich. Rostijne blijkt zowel in oppervlakte als in samenstelling (aantal hoeven) beduidend belangrijker dan het Hof van Wevelgem dat over de verschillende eeuwen heen maximaal twee of drie hoeven telde. Rostijne tekende zich ook af als een duidelijk herkenbaar gehucht aan een belangrijk wegenkruispunt op de dekzandrug tussen Meetjesland en Waasland en met noord-zuid-as naar Gent. Uit de ontsloten gegevens voor Rostijne blijkt voorts dat het uithof aanvankelijk door de abdij rechtstreeks met *conversi* werd gerund en dat men pas eind 14de eeuw is overgegaan tot een indirecte uitbating met verpachte hoeven. Deze vaststelling sluit aan bij recent onderzoek over de organisatie en de ontwikkeling van cisterciënzerdomeinen en levert daarvoor concrete inlichtingen, en dit voor het eerst in de Gentse regio.

De betekenis van de derde cisterciënzerabdij, in casu Doornzele, is van een ander gehalte. De abdij stond mee aan de basis van het ontstaan van een parochie voor een gemeenschap van middeleeuwse lieden die vanaf de 13de eeuw behalve van landbouw ook van handelsactiviteiten met het Waasland en met Gent leefden. De oudste vastgestelde relicten van de parochiekerk leidden tot vragen over de toe-

¹⁵⁹ V. Debonne en K. Haneca, 'Mariakerke, Mariakerkeplein, parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw-Geboorte', *Archeologisch onderzoek in Gent 2012*, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent 2/6), Gent, 2012, pp. 246-259. Zie ook: V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, p. 398.

¹⁶⁰ Zie onder meer: F. Blockmans, *Het Gentse stadspatriciaat*, 1938, pp. 400-401.

¹⁶¹ V. Debonne, *Uit de klei*, 2015, p. 386. Zie over de familie van Gavere ook: F. Buylaert, *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350-ca.1500)*, (Historische Monografieën Vlaanderen 1), Gent, 2011, p. 237.

passing van baksteen en de vroege ontwikkeling van baksteenarchitectuur langsheen de dekzandrug. Winkel bevindt zich immers op de transportroute van de Wase baksteen naar de Gentse agglomeratie. Het ontstaan van die baksteenproductie, met Stekene als voornaamste centrum, brengt vorsers steevast naar de Baudelo-abdij, opnieuw een cisterciënzerstichting die zich met grafelijke steun kon ontplooiën en in de ontginningspolitiek werd ingezet. Voor het transport van baksteen en andere bouwkeramische producten kon men gebruik maken van de waterwegen die tijdens de ontginningsbeweging voor het vervoer van turf naar Gent waren aangelegd. Die ontveningen en de omzetting van turf in brandstof voor ambachtelijke activiteiten en huisverwarming in de stad waren cruciaal voor het overleven van de nabije agglomeratie met zijn demografische explosie. De turfontginning vormde een essentieel onderdeel van door de graven aan abdijen uitbestede ontginningsopdrachten in het gebied tussen Gent en de Westerschelde. Na het uitputten van de turfontsluiting werden de percelen omgezet in landbouwgronden, een functie die ze tot ver in de 20ste eeuw behielden.

De combinatie van de waterwegen voor transport van turf en bouwstenen verbindt de voor Winkel verzamelde gegevens met de onderzoeksprojecten rond het gebruik van baksteen als bouwsteen in het graafschap Vlaanderen en rond de ontplooiing van vroege middeleeuwse baksteenarchitectuur in Gent en het Gentse. Ten opzichte van enkele recent verschenen conclusies, weliswaar in voortschrijdend onderzoek met steeds weer nieuwe inzichten, kunnen enkele belangrijke nuances worden aangegeven. Uit het in Gent uitgevoerde onderzoek blijkt dat men voor de aanzet en de eerste bloei van die 'nieuwe architectuur' niet om de inbreng van de graven van Vlaanderen heen kan en dat zij anderen, zowel abdijen, adel als begoede burgers, inschakelden om die ontwikkeling te stimuleren. In dit verband is het goed om ook het ruimere plaatje van de politieke en economische realiteit in het graafschap Vlaanderen niet uit het oog te verliezen, zoals ook bij onderzoek vanuit de Duinenabdij in Koksijde wordt voorgesteld. Winkel behoort voorts tot een reeks van rurale kerkjes langs de dekzandrug die zich in de 13de-14de eeuw ontpopten als een soort van landmarken voor de nieuwe rurale nederzettingkernen die langsheen de Moervaart ontstonden.

De kennis die uit de verspreide gegevens met betrekking tot het gebied ten noorden van Gent kon worden afgeleid, is een eerste stap in een onderzoeksproces dat vele richtingen uit kan. Essentieel is echter dat vooral de materiële relictten in landschap en bodemarchief, maar ook in het bestaande gebouwenpatrimonium, de nodige aandacht krijgen en degelijk worden geregistreerd vooraleer ze door degradatie of allerlei erosie, gekoppeld aan nieuwe ontwikkelingen, definitief verloren gaan en waardoor er ook in de toekomst geen onderzoek meer mogelijk is.